

ΚΩΣΤΑΣ Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ

ΡΟΔΙΟΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΟΙ ΣΤΗ ΛΑΤΙΝΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΚΥΠΡΟ

Σήμερα τὸ βιβλίο εἶναι εἶδος φθηνὸ καὶ εὐρύτατα διαδεδομένο, ὥστε στὶς περισσότερες δημόσιες ἀλλὰ καὶ σὲ πολλές ἰδιωτικὲς βιβλιοθήκες παρατηρεῖται συχνὰ στενότητα χώρου. Μερικὲς μάλιστα, ὅπως ἡ Βρετανική, ἡ Ἐθνικὴ τῆς Γαλλίας, ἡ βιβλιοθήκη Λένιν στὴ Μόσχα, ἡ ἐκείνη τοῦ Κογκρέσου στὴν Οὐάσιγκτον διαθέτουν πολλὰ ἑκατομμύρια τόμους βιβλίων ποὺ καταλαμβάνουν ἀρκετὲς ἑκατοντάδες χιλιόμετρα ράφια. Τὸ γεγονός αὐτὸ ὀδηγεῖ, δυστυχῶς ἀναπόφευκτα, στὴ σταδιακὴ ἐγκατάλειψη τῆς παραδοσιακῆς ἐμφάνισης τοῦ βιβλίου, ποὺ ἀπὸ τὴν ὑστερὴ ἀρχαιότητα ἔχει τὴ μορφή κώδικα μὲ συνεχόμενα τετράδια σταχωμένα μαζί. ἤδη πολλὰ βιβλία, κυρίως ἐκδόσεις ἀρχαιολογικῶν ἐγγράφων, ἐμφανίζονται σὲ μικροφίς (microfiche) κι ἔτσι ὀγκώδεις τόμοι ἔχουν τώρα τὸ μέγεθος ἑνὸς πακέτου τσιγάρων καὶ διαβάζονται σὲ ὀθόνη.

Ἡ κατάσταση ἦταν ἐντελῶς διαφορετικὴ στὸ Μεσαίωνα καὶ πάντως πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση καὶ τὴν εὐρεία διάδοση τῆς τυπογραφίας. Τότε τὸ κάθε βιβλίο ἦταν χειρόγραφο καὶ μοναδικὸ καὶ ἡ ἀντιγραφή του ἀπαιτοῦσε πολὺ μόχθο καὶ μεγάλη δαπάνη. Ἰδιαίτερα πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ χαρτιοῦ στὸν ἑλληνικὸ κόσμον, σὰ τέλη τοῦ 8ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 9ου αἰώνα, ἡ χρῆση τῆς περγαμνῆς προϋπέθετε ὑψηλὸ κόστος*. Θὰ ἀναφέρω μόνο ἓνα παράδειγμα. Ὁ κώδικας Clarke 39 τῆς Ὁξφόρδης, ποὺ περιέχει ἔργα τοῦ Πλάτωνα καὶ βρισκόταν στὴν Πάτμο ὡς τὸ 1901, γράφτηκε τὸ 895 ἀπὸ τὸν καλλιγράφο Ἰωάννη γιὰ τὸν Ἀρέθα ἀπὸ τὴν Πάτρα, τὸ διασημότερο βιβλιόβιλο τοῦ Μεσαίωνα. Ἀπὸ τὸ βιβλιογραφικὸ

* Ἐπεξεργασμένη μορφή ἀνακοίνωσης ποὺ ἐγίνε στὸ Συμπόσιο Ροδιακῶν Σπουδῶν (Ρόδος, 26-28 Μαρτίου 1993). Τὸ Συμπόσιο ὁργάνωσαν ἡ Στέγη Γραμμάτων καὶ Τεχνῶν Δωδεκανήσου καὶ ὁ Δήμος Ρόδου μὲ ἀφορμὴ τὴ συμπλήρωση 2400 χρόνων ἀπὸ τὴν ἰδρυση τῆς πόλης τῆς Ρόδου.

1. Βλ. γενικὰ Ε. Μιονι, *Introduzione alla Paleografia Greca*, Padova, 1973 (ἑλλ. μτφρ. μὲ προσθήκες ὑπὸ Ν. Μ. Παναγιωτάκη, β' ἔκδ., Ἀθήνα, 1979, σσ. 37-39).

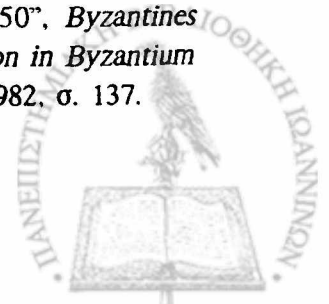

σημείωμα πληροφορούμαστε ότι για τὸ χειρόγραφο ξοδεύτηκαν δεκατρία χρυσὰ νομίσματα γιὰ τὴν πληρωμὴ τοῦ γραφέα κι ἄλλα ὀκτώ γιὰ τὴν ἀγορὰ τῶν δερμάτων¹. Ἄν κανεὶς ἀναλογιστεῖ ὅτι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἓνας χαμηλόμισθος αὐτοκρατορικός γραμματέας ἀμειβόταν μὲ 72 χρυσὰ νομίσματα τὸ χρόνο², εὐκόλα μπορεῖ νὰ συμπεράνει τὶς πολὺ ψηλὲς τιμὲς τῶν βιβλίων τοῦ μεσαίωνα.

Τὸ ὑψηλὸ κόστος ἔκαμε τὰ βιβλία πολύτιμα καὶ τοὺς ἐπαγγελματίες γραφεῖς ἓνα συμπαθὲς κοινωνικὰ ἐπάγγελμα καὶ πολὺ ἐπικερδὲς γιὰ τοὺς διάσημους καλλιγράφους. Οἱ βιβλιογράφοι γιὰ νὰ διαφημίσουν τὶς ἱκανότητές τους καὶ νὰ ἐπιτύχουν νέες παραγγελίες κατέγραφαν στὸ τέλος τῶν βιβλίων ἓνα κολοφῶνα, ὅπου μᾶς δίνουν τὸ ὄνομά τους μαζὶ μὲ ἐκεῖνο τῆς μονῆς ἢ τοῦ ἀτόμου ποὺ παρήγγειλε τὸ βιβλίο, ἐνῶ ἀπειλοῦν μὲ βαρεῖες κατάρες ὅποιον προσπαθήσει νὰ τὸ ὑπεξαιρέσει. Ἄλλοτε πάλι εὐσεβεῖς γραφεῖς δωρίζουν τὰ βιβλία ποὺ γράφουν σὲ μοναστήρια γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς τους, ὅπως ὁ μοναχὸς Νεῖλος, ἡγούμενος τῆς μονῆς Ἄρταμύτη στὴ Ρόδο, ποὺ τὸ 1180 χάρισε δύο θεολογικὰ χειρόγραφα ποὺ ἔγραψε ὁ ἴδιος στὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τῆς Πάτμου (κῶδ. 175 καὶ

1. Βλ. P. Lemerle, *Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμὸς*, ἑλλ. μτφρ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Ἀθήνα, 1980, σ. 190 καὶ σημ. 29 στὴ σ. 407. Τὸ σημείωμα στὸ τέλος τοῦ κώδικα Bodleian, Clarke 39 ἔχει ὡς ἐξῆς: *Ἐγράφη χειρὶ Ἰω(άννου) καλλιγράφου ἰ εὐτυχῶς Ἀρέθα διακόνῳ Πατρὲϊ νομισμάτων Βυζαντίων δέκα κ(αί) τριῶν μηνὶ νοεμβρίῳ ἰνδικτιῶνο(ς) ἰδ' ἔτει κόσμου στυδ' βασιλείας Λέοντος τοῦ φιλοχρ(ίστου) υἱοῦ Βασιλείου τοῦ ἀειμνήστου [πιθανὸ ἀπὸ ἄλλο χεῖρ] ἐδόθη(η) ἰ ὑπὲρ γραφῆς νο(μίσματα) ἰγ' ὑπὲρ περγαμνη(ῶν) νο(μίσματα) ἰ η'.* Γιὰ τὸν κώδικα καὶ ὅλη τὴ σχετικὴ μ' αὐτὸν βιβλιογραφία βλ. E. Gamillscheg-D. Harlfinger-H. Hunger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, I-II, Wien, 1981, 1989, I, A, no. 193, σ. 114, I, B, σ. 83 καὶ I, C, πίν. 193 (= φ. 193') (στὸ ἐξῆς *Repertorium*). Λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸ 939, ὁ γραφέας Στυλιανὸς ἔγραψε γιὰ τὸν πρῶτοσπαθάριο Καλόκυρο ἓνα εὐμεγέθη τόμο μὲ ὀμιλίες τοῦ Χρυσοστόμου (Paris, Gr. 781) «*νομίσμασι Βυζαντίοις ζ'*». Βλ. H. Omont, *Fac-similés des manuscrits grecs datés de la Bibliothèque Nationale du IXe au XIVe siècle*, Paris, 1891, σ. 1 καὶ πίν. III (στὸ ἐξῆς Omont, *Mss grecs datés*). Γιὰ τὸ κόστος τῶν χειρογράφων βλ. N. G. Wilson, "Books and Readers in Byzantium", *Byzantine Books and Bookmen*, A Dumbarton Oaks Colloquium, Dumbarton Oaks, 1975, σσ. 3-4, ὅπου καὶ ἀναφορὰ στὶς τιμὲς ὀρισμένων κωδίκων. Βλ. ἐπίσης C. Mango, "The Availability of Books in the Byzantine Empire, A.D. 750-850", *Byzantine Books and Bookmen*, ὁ.π., σσ. 38-39. C. N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204-ca.1310)*, Nicosia, 1982, σ. 137.

2. Βλ. Wilson, "Books and Readers", ὁ.π., σ. 3.

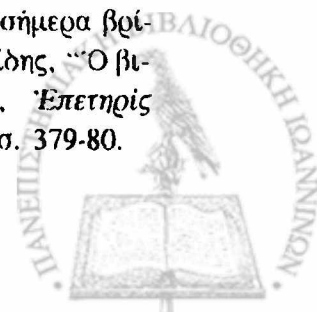

743), ἐνῶ ἓνα τρίτο χειρόγραφο του σώζεται ἀκόμη στὴ Ρόδο (κῶδιξ Ἐπολλῶνων)¹.

Πολλὲς φορὲς τὰ βιβλία ἀλλάζουν χέρια ὡς πολῦτιμα εἶδη καὶ ταξιδεύουν μαζί μὲ τὸ νέο κτήτορά τους². Ἀλλὰ καὶ οἱ γραφεῖς συχνὰ ἀναζητοῦν ἀπασχόληση σ' ἄλλους χώρους, ὅπου ὑπάρχει μεγαλύτερη ζήτηση γιὰ ἀντιγραφή βιβλίων. Ἰδιαιτέρως οἱ μοναχοὶ καλλιγράφοι, πού, ἀντίθετα

1. Γιὰ τὸν κῶδικα Πάτμου 175 τοῦ ἔτους 1180 βλ. Ἰ. Σακκελίωνας, *Πατριακὴ Βιβλιοθήκη*, Ἀθήνησιν, 1890, σσ. 95-96, ὅπου καὶ ἡ ἔκδοση τοῦ βιβλιογραφικοῦ σημειώματος μὲ παρανάγνωση τῆς χρονολογίας ὡς στχπβ' ἀντὶ στχπη'. Τὸν Σακκελίωνα ἀκολουθοῦν οἱ Vogel-Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig, 1909, σ. 327 (στὸ ἐξῆς Vogel-Gardthausen, *Schreiber*) καὶ οἱ K. καὶ S. Lake, *Dated Greek Minuscule Manuscripts to the Year 1200*, Boston, 1935 κ.έ., Indices, σ. 181. Ἀκόμη καὶ ὁ Σπ. Λάμπρος, *Νέος Ἑλληνομνήμων* 5 (1908), 277, σημ. 4. Βλ. τὴν ὀρθὴ χρονολόγηση στὸν Ἄ. Δ. Κομίνη, *Πίνακες χρονολογημένων Πατριακῶν Κωδίκων*, Ἐν Ἀθήναις, 1968, π. 16, σσ. 10-11, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία. Γιὰ τὸν κῶδικα Πάτμου 743 τοῦ ἔτους 1180 βλ. Δ. Καλλιμάχου, "Πατριακῆς Βιβλιοθήκης Συμπλήρωμα", *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 10 (1912), 312-15. Ἄ. Δ. Κομίνη, *Πίνακες*, ὁ.π., σσ. 11-12, ὅπου καὶ ὀρθὴ ἔκδοση τοῦ βιβλιογραφικοῦ σημειώματος. Γιὰ τὸν κῶδικα τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ τῆς κοινότητος Ἐπολλῶνων Ρόδου, πιθανώτατα τοῦ ἔτους 1181 (Εὐαγγελιστάριο), βλ. Μητροπολίτου Ρόδου Σπυριδῶνος, "Κῶδιξ Ἐπολλῶνων", *Εὐχαριστήριον, Τιμητικὸς Τόμος Ἀμίκα Σ. Ἀλιβιζάτου*, Ἀθήνα, 1958, σσ. 439-48, σσ. 444 κ.έ.

2. Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν παραδειγμάτων ἀναφέρουμε δειγματοληπτικὰ δύο. Ὁ κῶδικας Vatic. Gr. 1231 γράφηκε στὴν Κύπρο ἀπὸ τὸν γραφέα Ἰωάννη Ταρσίτη γύρω στὸ 1107-18 τῆ προστάξει τοῦ ... μεγάλου δουκὸς καὶ ἀναγραφέ(ως) Κύπρου κυροῦ Λέοντος τοῦ Νικερίτου (φφ. 456'-457'). Ὁ κτήτωρ μετέφερε πιθανόν αὐτὸ τὸ πολῦτιμο εἰκονογραφημένο γφ τοῦ Ἰῶβ στὴν Κωνσταντινούπολη μετὰ τὴν ἐκεῖ ἀνάκλησή του. Μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης τὸ γφ βρέθηκε στὴν Ἰταλία, ὅπου τὸ 1470 τὸ ἀπέκτησε ἡ Ἄννα Νοταρᾶ, θυγατέρα τοῦ τελευταίου μεγάλου δούκα τοῦ Βυζαντίου, Λουκά Νοταρᾶ (φ. 456'). Λίγα χρόνια ἀργότερα τὸ γφ ἦταν στὴν κατοχὴ τοῦ Καρδινάλιου Antonio Caraffa († 1591) (φ. Γ'), ἡ συλλογὴ τοῦ ὁποῦ κατέληξε ἀργότερα στὸ Βατικανὸ (MSS Gr. 1218-1287). Βλ. C. N. Constantinides and R. Browning, *Dated Greek Manuscripts from Cyprus to the Year 1570* (Dumbarton Oaks Studies XXX, Cyprus Research Centre, Texts and Studies of the History of Cyprus, XVIII), Nicosia, 1993, σσ. 68-70 (στὸ ἐξῆς Constantinides-Browning, *Dated Greek Manuscripts*), ὅπου καὶ πλήρης βιβλιογραφία γιὰ τὸν κῶδικα. Ὁ Πατριάρχης Ἀντιοχείας Θεοδόσιος IV Πρίγκιψ (ca. 1275-1283) συγκέντρωσε μιὰ καλὴ συλλογὴ χειρογράφων καὶ στὸ τέλος ὄλων τῶν βιβλίων του ὑπέβαλλε σὲ ἄλτο ἀφορισμὸ ὁποῦ θὰ τολμοῦσε νὰ τὰ ἀρπάξει καὶ τὸν κατέτασσε μὲ τὴ μερίδα τοῦ προδότη Ἰούδα. Μετὰ τὸ θάνατό του πολλοὶ ἐτόλμησαν νὰ τὰ ἀποκτήσουν κι ἔτσι τὰ βιβλία του διασκορπίστηκαν στὰ τέσσερα σημεῖα τοῦ ὁρίζοντα καὶ σήμερὰ βρισκονται σὲ ἑννέα τουλάχιστον διαφορετικὲς συλλογές. Βλ. K. N. Κωνσταντινίδης, "Ὁ βιβλιόφιλος Πατριάρχης Ἀντιοχείας Θεοδόσιος IV Πρίγκιψ (1275/-1283)", *Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν Κύπρου* 11 (1981-82), 371-84, ἰδιαιτέρως σσ. 379-80.

μέ τη σημερινή εποχή, ήταν οί ταξιδιωτές του ἑλληνικοῦ μεσαιῶνα, ταξιδεύουν γιά προσκύνημα, ἰδίως στοὺς Ἁγίους Τόπους, καί καμμιά φορὰ ἔξασφαλίζουν «τὰ πρὸς τὸ ζῆν» ἀντιγράφοντας χειρόγραφα σὲ διάφορους χώρους κατὰ τὴ διαδρομὴ¹. Ἡ κάθοδος στὰ Ἱεροσόλυμα γινόταν ἀπὸ δύο δρόμους, τὸ χερσαῖο, διὰ μέσου τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καί τῆς Συρίας καί, ὅταν ἡ περιοχή αὐτὴ καταλήφθηκε ἀπὸ τοὺς Μουσουλμάνους, τὸ θαλάσσιο, μέσῳ Ρόδου καί Κύπρου².

Αὐτὴ ἡ θαλάσσια σύνδεση ἔφερε πλησιέστερα τὴ Ρόδο καί τὴν Κύπρο, πού ἡ μοίρα τους ὑπῆρξε παράλληλη σὲ πολλὲς ἐποχὲς καί σὲ πλείστους τομεῖς. Ἐπίκαιρα τοποθετημένες, καρποῦνται συνήθως τὰ ὀφέλη τῆς εὐνοϊκῆς γεωγραφικῆς τους θέσης στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς λεκάνης τῆς Μεσογείου. Γιά τὸν ἴδιο ὅμως λόγο πέφτουν συχνὰ θύματα τῆς βουλίας τῶν κατὰ καιροὺς ἰσχυρῶν πού ἐπιθυμοῦν νὰ ἐλέγχουν τὴν περιοχή αὐτή. Μερικὰ παραδείγματα εἶναι ἀρκούντως ἀποδεικτικά. Ἔτσι, μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Σαλαμίνας τῆς Κύπρου ὁ Δημήτριος ὁ Πολιορκητὴς πολιορκησε ἀνεπιτυχῶς τὴν πόλη τῆς Ρόδου τὸ 305 π.Χ.³. Ὁ Μωαβία, ὁ φιλόδοξος Ἀραβας στρατηγὸς καί κατοπινὸς χαλίφης πού ἀμφισβήτησε τὴ θαλασσοκρατορία τῶν Βυζαντινῶν, κατέλαβε πρῶτα τὴν Κύπρο γύρω

1. Ἀπὸ τίς δεκάδες ταξιδιωτὲς γραφεῖς μνημονεύουμε τὸν Μιχαὴλ Λουλούδη ἀπὸ τὴν Ἔφεσο, πού μετὰ τὴν ἄλωση τῆς πατρίδας του (1304) κατέληξε στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη, ὅπου καί συνέχισε τὴ βιβλιογραφικὴ του δραστηριότητα. Γιά τὸν Λουλούδη βλ. Vogel-Gardthausen, *Schreiber*, σ. 314. A. Turyn, "Michael Lulludes (or Luludes), a scribe of the Palaeologan era", *Riv. Studi Biz. e Neoell.*, N.S. 10-11 (1973-74), 3-15. A. Μαρκόπουλος, "Συμπληρωματικὰ γιά τὸν Μιχαὴλ Λουλούδη", *Πεπραγμένα τοῦ Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τόμος Β', Ἀθήνα, 1981, σσ. 232-242 καί πίν. 90. Σπ. Λάμπρος, *NE 1* (1904), 209-12. *Repertorium*, I, no. 281, II, no. 385. Ὁ μοναχὸς Μαθουσαλάς Μαχεῖρ εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστικὴ περίπτωση ταξιδιωτῆ γραφέα, ἀφοῦ στὸ διάστημα 1541-1579 ἀντιγράφει χειρόγραφα στὴν Κωνσταντινούπολη, Σινᾶ, Ἱεροσόλυμα, Κύπρο, Βενετία καί ἀλλοῦ. Γιά τὸ γραφέα αὐτὸ βλ. Vogel-Gardthausen, *Schreiber*, σ. 270. J. Bick, *Die Schreiber der Wiener griechischen Handschriften* (Museion, I), Vienna-Prague-Leipzig, 1920, σσ. 88-90. Constantinides-Browning, *Dated Greek Manuscripts*, σσ. 308-11, 318-20, ὅπου καί ἄλλη βιβλιογραφία.

2. Ἔτσι τὰ δύο νησιά ἀπαντοῦν συχνὰ σὲ πορτολάνους, δηλαδὴ χάρτες γιά ναυτικούς πού ταξιδεύουν στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὸ χάρτη τοῦ A. Ortelius τοῦ 1584 μὲ χάρτες τῆς Κύπρου, Ρόδου καί τῶν κυριότερων νησιῶν τοῦ Αἰγαίου. Βλ. A. and J. Stylianou, *History of the Chartography of Cyprus*, Nicosia, 1980, σσ. 62, 259 fig. 69. Βλέπε ἐπίσης σ. 179, fig. 12, σ. 295, fig. 106, σ. 346, fig. 145a.

3. Κ. Παπαρηγοπούλου, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμος Γ', Ἀθήναι, 1886 (8η ἀνατ. ὑπὸ Π. Καρολίδου, Ἀθήναι, 1930), σσ. 225-29 καί 233-43.

στο 653 και τὸν ἐπόμενο χρόνο ἐπετέθη κατὰ τῆς Ρόδου (654), ἀνοίγοντας ἔτσι τὸ δρόμο γιὰ τὴν πολιορκία τῆς Κωνσταντινουπόλεως (673-678)¹. Οἱ ἰππότες τοῦ τάγματος τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, ὅταν ἐκδιώχτηκαν ἀπὸ τὴν Πτολεμαΐδα καὶ τὴν Παλαιστίνη τὸ 1291 κατέφυγαν προσωρινὰ στὴ φραγκοκρατούμενη Κύπρο². Ἀπὸ ἐκεῖ ἐξόρμησαν τὸ 1306 σὲ μία καλὰ σχεδιασμένη ἐπιχείρηση ποὺ ὀδήγησε στὴν κατάκτηση τῆς Ρόδου, ποὺ βρισκόταν ἀκόμη στὴν ἐπικράτεια τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα, καὶ τὴν κράτησαν ὑπὸ τὸν ἔλεγχό τους ὡς τὴν Ὀθωμανικὴ κατάκτηση τὸ 1522³.

Τὸ γεγονός ὅτι καὶ τὰ δύο νησιά βρέθηκαν γιὰ αἰῶνες ὑπὸ δυτικὸ ἔλεγχο διευκόλυνε τὴ διακίνηση ἀνθρώπων καὶ ἀγαθῶν καὶ τὴ συνεργασία στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο ἢ στὴν κοινὴ ἀντιμετώπιση τῆς προώθησης τῶν Μουσουλμάνων. Ἐτσι, ἡ βασίλισσα τῆς Κύπρου Καρλόττα, θυγατέρα τῆς Ἑλένης Παλαιολογίνας καὶ τοῦ Ἰωάννη Β΄ Λουζινιάν, βρῆκε καταφύγιο καὶ βοήθεια στὴ Ρόδο ὅταν ὁ νόθος ἀδελφός της, Ἰάκωβος Β΄, τὴν ἀνέτρεψε καὶ κατέλαβε τὸ θρόνο τῆς Κύπρου τὸ 1460⁴.

Θίξαμε ἤδη εἰσαγωγικὰ δύο θέματα: τὴν ἐπικοινωνία τῆς Κύπρου καὶ τῆς Ρόδου στὰ χρόνια τῆς Λατινοκρατίας καὶ τὴ μετακίνηση τῶν γραφῶν. Στὸ σύντομο αὐτὸ ἄρθρο θὰ ἐξετάσουμε τὴν παρουσία στὴν Κύπρο ἐπώνυμων Ροδίων γραφῶν στὰ χρόνια τῆς Λατινοκρατίας, θὰ δώσουμε τὰ βιβλιογραφικὰ τους σημεῖα καὶ θὰ ἀναφερθοῦμε ἀκροθιγῶς στὴ γραφή τους.

Πρῶτα ὅμως δύο λόγια γιὰ τοὺς Ρόδιους βιβλιογράφους. Ἡ Ρόδος προσέφερε ἀρκετὰ στὸ χῶρο τῆς ἀντιγραφῆς ἑλληνικῶν χειρογράφων. Ἀπὸ μιὰ πρώτη —καὶ πάντως ὄχι πλήρη διερεύνηση τοῦ θέματος— ἐντοπίσαμε εἴκοσι ἑπτὰ γραφεῖς ποὺ κατάγονται ἀπὸ τὴ Ρόδο καὶ δροῦν μέσα

1. Δ. Ζακυθνοῦ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία, 324-1071*, 2η ἐκδ. μὲ προσθήκες, Ἀθήνα, 1977, σσ. 126-28. G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, (ἑλλ. μτφρ. Ἰ. Παναγόπουλος, I, Ἀθήνα, 1978, σσ. 183-84, 194-95). R. Browning, *The Byzantine Empire*, London, 1980, σσ. 47, 50-51.

2. Sir G. Hill, *History of Cyprus*, II, Cambridge, 1948, σ. 198 (στὸ ἐξῆς Hill, *History of Cyprus*). K. Setton, gen. ed., *A History of the Crusades*, III, ed. H. W. Hazard, The University of Wisconsin Press, 1975, σσ. 280, 342 (στὸ ἐξῆς Setton, *History of the Crusades*).

3. Setton, *History of the Crusades*, III, σσ. 278-339, βλ. ἰδιαίτ. σσ. 282-86. Ἐπίσης Hill, *History of Cyprus*, III, σ. 201. Βλ. τὴν A. Failler, "L'occupation de Rhodes par les Hospitaliers", *REB* 50 (1992), 113-135.

4. Setton, *History of the Crusades*, III, σσ. 322 καὶ 383-85. Hill, *History of Cyprus*, III, σσ. 567 κ. ἐξῆς.

ἢ ἔξω ἀπὸ τὸ νησί ἀπὸ τὸ 12ο ὡς τὸ 16ο αἰώνα. Οἱ περισσότεροι ἀναμφίβολα ἀντιγράφουν βιβλία μακριὰ ἀπὸ τὸ νησί τους, ἀφοῦ ἡ ἀναφορὰ στὴν πατρίδα τους μαρτυρεῖ τὸ νόστο καὶ συγχρόνως τὴν περηφάνεια γιὰ τὴ Ροδιακὴ καταγωγή τους. Τὰ χειρόγραφα ποὺ ἀντιγράφουν εἶναι στὴ μεγάλη τους πλειονότητα λειτουργικά ἢ θεολογικά. Ὑπάρχουν, ὡστόσο, καὶ λιγοστὰ μὲ κοσμικὸ περιεχόμενο, ὅπως ὁ ἑλληνικὸς κώδικας 2124 τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης ποὺ περιέχει τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Ἑμμανουὴλ Ἀτζίδα ἢ Ἀκκίδα, ὁ ὁποῖος τιλοφορεῖται ὡς «χωρεπίσκοπος Ῥόδιος», καὶ ἀντιγράφηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ 1585¹. Τὸ 1596 ὁ «Ἰωάννης, ἐλάχιστος ἀναγνώστης ἐκ κώμης Τριαντῶν τῆς Ῥόδου», ἀντέγραψε τὸν κώδικα 99 [ἸΑθως 4219] τῆς μονῆς Ἰβήρων, Ἁγίου Ὁρους, ποὺ περιέχει τὰ «Ἐρωτήματα γραμματικά» τοῦ Μανουὴλ Μοσχοπούλου². Τὸ 1441 ὁ «Μανουὴλ ἐν ἱερεῦσιν ἐλάχιστος τῆς ἐνορίας τῶν Ἀπολλόνων» ἀντέγραψε τὸν κώδικα 181 τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βενετίας, ποὺ περιέχει τὸν *Πρόχειρο Νόμο*, τὸ πρῶτο νομοθετικὸ ἔργο τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας³. Πολλὰ φιλοσοφικά καὶ ἄλλα ἔργα ἀντέγραψε ὁ Ῥόδιος ἰατρός καὶ διδάσκαλος Ἰάκωβος Διασσωρινός, ποὺ καταδικάστηκε καὶ ἐκτελέστηκε στὴν Κύπρο τὸ 1563 ὡς συνωμότης ἐναντίον τῆς Γαληνοτάτης Δημοκρατίας τοῦ Ἁγίου Μάρκου⁴. Τέλος ὁ Φίλιππος Ῥόδιος ἀντέγραψε τὸ 16ο αἰώνα ἓνα φιλοσοφικὸ κώδικα ποὺ περιέχει ἔργα τοῦ Πλάτωνος⁵.

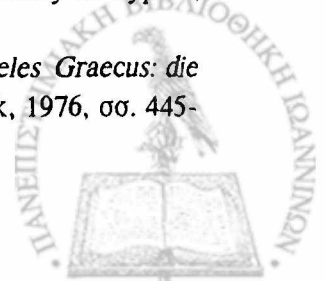
1. Γιὰ τὸν κώδικα Vatic. Gr. 2124 βλ. Vogel-Gardthausen, *Schreiber*, σ. 116. Λεπτομερὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸν κώδικα αὐτὸ βλ. P. Canart-V. Peri, *Sussidi bibliografici per i manoscritti Greci della Biblioteca Vaticana* (Studi e Testi, 261), Vatican, 1970, σ. 686 (στὸ ἔξης Canart-Peri, *Sussidi bibliografici*).

2. Βλ. Sp. P. Lambros, *Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos*, τόμ. II, Cambridge, 1900, σ. 19 (στὸ ἔξης Lambros, *Catalogue*). Στὸ φ. 101' τοῦ κώδικα 99 ὑπάρχει τὸ ἔξης βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα: «Τὸ βιβλαρίδιον τουτοῖ ὀπέρ ἐστι τεχνολογία ὠφέλημος τῆς γραμματικῆς τοῦ Μοσχοπούλου ὃ καὶ ἐσυνεγράφη ὑπ' ἐμοῦ τοῦ ἐν πᾶσιν ἐλαχίστου Ἰωάννου ἀναγνώστου ἐκ κώμης Τριαντῶν τῆς Ῥόδου ἐν αὐτῇ τῇ κώμῃ καὶ ἐτελειώθη κατὰ τὸ χιλιοστὸν πεντακοσιοστὸν ἐνενηκοστὸν ἕκτον ἔτος σωτήριον ἐν μηνὶ Ἀρτεμισίῳ δύο πρὸς τοῖς εἴκοσι κατεπειγομένης τῆς ἡμέρας ...». Βλ. καὶ Vogel-Gardthausen, *Schreiber*, σ. 202.

3. Βλ. Vogel-Gardthausen, *Schreiber*, σ. 274.

4. Γιὰ τὸν Ἰάκωβο Διασσωρινὸ βλ. Vogel-Gardthausen, *Schreiber*, σσ. 152-53. *Repertorium*, I, no. 143, II, no. 191, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία. Γιὰ τὴ δράση καὶ τὴν καταδίκη του στὴν Κύπρο βλ. Hill, *History of Cyprus*, III, σσ. 838-41. C.P. Kyrtis, *History of Cyprus*, Nicosia, 1985, σσ. 21, 245, 251.

5. Βλ. Vogel-Gardthausen, *Schreiber*, σ. 419. P. Moraux et al., *Aristoteles Graecus: die griechischen Manuscripte des Aristoteles* (Peripatoi, Bd., 8), Berlin-New York, 1976, σσ. 445-47 (στὸ ἔξης *Aristoteles Graecus*). *Repertorium*, I, no. 373, circa 1500.

Ὁ πρῶτος γνωστός Ρόδιος γραφέας πού σχετίστηκε μὲ τὴν Κύπρο εἶναι ὁ ἱερέας Γεώργιος, πού λίγους μῆνες μετὰ τὰ συγκλονιστικὰ γεγονότα τοῦ 1204 καὶ τὴν κατάληψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους τῆς Δ΄ Σταυροφορίας, βρέθηκε στὴν Κύπρο καὶ τὴν 1η Σεπτεμβρίου 1204 ὀλοκλήρωσε τὴν ἀντιγραφή ἑνὸς εὐμεγέθους εὐαγγελισταρίου, πού σήμερα βρίσκεται στὸ Παρίσι, (Paris. Gr. 301. φφ. 316, 310 x 230 χιλ.), τὸ ὁποῖο κατατέθηκε στὴν παλαιὰ ἐγκλείστρα τοῦ Ἁγίου Ἐπιφανίου κοντὰ στὸ χωριὸ Κούκλια τῆς ἐπαρχίας Πάφου¹.

Στὸ τέλος τοῦ κώδικα, στὸ φ. 316', ὁ γραφέας ἔγραψε ἓνα πολὺ ἐνδιαφέρον βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα:² (πίναξ 1)

† Ἐτελιώθη(η) τὸ ἱερ(όν) / εὐαγγέ(λιον) διὰ χειρὸς γειωργ(ίου) ἱερέ(ως) του ροδι(ου) διὰ / σὺνδρομ(ῆς) κ(αι) πολλ(οῦ) προθ(ου) εὐθ(υμίου) / (μον)αχ(ου) και ἐγκληστ(ου) και συ<ν>δρομ(ῆς) του χ(ριστ)ωνυμ(ου) λαοῦ δια / ψυχικῆς αὐτ(οῦ) σωτηρίας / καὶ ἐτέθη(η) εἰς τ(ὸν) πάνσεπτ(ον) || [στήλη Β] ναὸν του μ(ε)γ(ά)λ(ου) ἐπιφαν(ίου) ἡγουν τ(ῆς) ἐγκλήστ(ρας) / εἷ τις δὲ βουληθ(η), ἄρε / τουτ(ο) κρυφίως ἴκαι / φανερο(ς) ἔξη τ(ην) αρ(αν) / τ(ῶν) ἰβ̄ ἀπο(στόλων) ∴ καὶ κατ(άραν) / εὖρη κακήστ(ην) παντων. /

‡ † ‡ † ‡

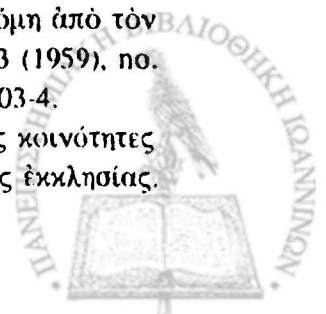
† Μη(νι) σεπτ(εμβ)ρ(ιω) α΄ ἔτ(ους) στ̄ ψ̄ ἰγ̄ † / ἰν(δικτιῶνος) η̄ †.

Ὁ κολοφώνας αὐτὸς εἶναι πολὺ κατατοπιστικὸς. Ἔτσι μαθαίνουμε ὅτι ὁ ἐγκλειστος μοναχὸς Εὐθύμιος μὲ τὴ βοήθεια καὶ τῶν χριστιανῶν τῆς ἐνορίας τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἐπιφανίου συνέδραμαν στὰ ἔξοδα γιὰ τὴν ἀντιγραφή ἑνὸς πολυτελοῦς καθημερινοῦ εὐαγγελίου ὅταν ἓνας ἐπαγγελματίας καλλιγράφος βρέθηκε στὴν περιοχὴ τους³. Δυστυχῶς δὲ γί-

1. Γιὰ μιὰ συνοπτικὴ περιγραφή τοῦ χειρογράφου βλ. H. Omont, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, I, Paris, 1886, σ. 31 (στὸ ἔξης Omont, *Inventaire sommaire*). Βλ. ἐπίσης J. Darrouzès, "Manuscrits originares de Chypre à la Bibliothèque Nationale de Paris", *REB* 8 (1950), 172-73.

2. Ὁ κολοφώνας αὐτὸς ἔχει ἐκδοθεῖ, μὲ μικρὲς διαφορὲς ἀπὸ τὴ δική μας καταγραφή πού ἔγινε ὑστερὰ ἀπὸ αὐτοψία τοῦ κώδικα, ἀπὸ τὸν D. B. Montfaucon, *Palaeographia Graeca*, Paris, 1708, σ. 63. Ἐπίσης ἀπὸ τὸν Omont, *Mss grecs datés*, σ. 11. Ἀκόμη ἀπὸ τὸν J. Darrouzès, "Notes pour servir à l'histoire de Chypre", *Κυπριακαὶ Σπουδαί* 23 (1959), no. 10, σ. 31. Βλ. τώρα Constantinides-Browning, *Dated Greek Manuscripts*, σσ. 103-4.

3. Αὐτὴ δὲν εἶναι ἡ μοναδικὴ περίπτωση πού γνωρίζουμε, ὅπου ὀλόκληρες κοινότητες συμβάλλουν στὴν ἀπόκτηση ἑνὸς εὐαγγελίου γιὰ τὶς λειτουργικὲς ἀνάγκες μιᾶς ἐκκλησίας.

νεται αναφορά στο κόστος του περγαμηνού αυτού εὐαγγελισταρίου.

Ἡ περίοδος αὐτή ἦταν κρίσιμη γιὰ ὁλόκληρο τὸ βυζαντινὸ κόσμο, γιὰ τὴν Κύπρο ἰδιαίτερα, ἀφοῦ δεκατρία χρόνια νωρίτερα, τὸ 1191, καταλήφθηκε ἀπὸ τὸ βασιλιά τῆς Ἀγγλίας Ριχάρδο καὶ στή συνέχεια πούληθηκε στὸ τάγμα τῶν Ναϊτῶν καὶ τέλος στὸ γαλλικὸ οἶκο τῶν Lusignan¹. Παρόλ' αὐτά, στὴν περιοχή τῆς Πάφου συνέχισε τὴ δραστηριότητά του ἕνας αὐτοδίδακτος μοναχός, ὁ Νεόφυτος Ἐγκλειστος, ἰδρυτὴς τῆς ὁμώνυμης μονῆς. Ὁ βιβλιόφιλος Νεόφυτος συγκέντρωσε ἀρκετοὺς τοπικοὺς καὶ ἄλλους γραφεῖς πού ἀντέγραφαν γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς του θεολογικά καὶ λειτουργικά βιβλία, ἀλλὰ καὶ τὰ δικά του συγγράμματα, πού συγκεντρώθηκαν σὲ δεκαἕξι τόμους². Εἶναι σ' αὐτὸ τὸ περιβάλλον πού ὁ καλλιγράφος Γεώργιος ἀντέγραψε τὸ εὐαγγελιστάριο τοῦ 1204. Δυστυχῶς δὲν ἔχει ἐντοπισθεῖ ἀκόμη ἄλλο χειρόγραφο γραμμένο ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Ρόδιου βιβλιογράφου. Δὲ ξέρουμε ἐπίσης ἂν παρέτεινε τὴν παραμονή του στὴν Κύπρο γιὰ τὴν ἐξάσκηση τῆς τέχνης του.

Τὸ εὐαγγελιστάριο αὐτὸ γράφτηκε σὲ χονδρὴ ἐπαρχιακὴ περγαμηνή, καλῆς διατήρησης, μὲ βαθὺ μαῦρο μελάνι. Διασώζει ἀπλὰ κοσμήματα, ἐρυθρογράφους τίτλους καὶ ὠραῖα ἀρχικά γράμματα. Ἐπίσης φέρει ἐρυθρὰ σημαδόφωνα, πού βοήθοῦσαν τὸν ἱερέα στὴν ἀπόδοση τῶν περικοπῶν τοῦ εὐαγγελίου (πίναξ 2).

Ὁ Γεώργιος εἶναι ἕνας πολὺ προσεκτικὸς καλλιγράφος καὶ γράφει εὐμεγέθη καὶ καθαρὰ γράμματα, ἐλαφρὰ δεξιοκλινῆ. Ὁ τύπος τῆς γραφῆς του τὸν ἐντάσσει στὴ μεγάλη ὁμάδα καλλιγράφων «Decorative Style», πού δροῦν στὴ Ρόδο, τὴ Νοτιανατολικὴ Μικρὰ Ἀσία, καὶ κυρίως τὴν Κύπρο

Λίγα χρόνια νωρίτερα, τὸ 1193, οἱ ἱερεῖς καὶ ἄλλοι κάτοικοι τοῦ χωρίου τῆς Συβούρειως, πού βρίσκεται στὴ Μεσαορία τῆς Κύπρου, χρηματοδότησαν τὴν ἀντιγραφή ἑνὸς εὐαγγελισταρίου, τοῦ κώδικα Berlin, Staatsbibliothek 287 (Fol. 51) (τώρα στὴν Κρακοβία τῆς Πολωνίας, Biblioteka Jagiellonska 2898). Βλ. C. de Boor. *Verzeichnis der griechischen Handschriften der königlichen Bibliothek zu Berlin*. II. Berlin. 1897. σσ. 158-59.

1. Γιὰ τὴν κατάληψη τῆς Κύπρου ἀπὸ τὸ βασιλιά τῆς Ἀγγλίας Ριχάρδο βλ. Hill. *History*. I, σσ. 317-21. Setton. *History of the Crusades*. II, σσ. 595-602.

2. Γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τῆς Ἐγκλειστρας βλ. I. Τσικνόπουλος, "Κίνητρα καὶ πηγαὶ τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ ἁγίου Νεοφύτου. Ἡ ἁγία βιβλιοθήκη", *Κυπριακαὶ Σπουδαί* 18 (1954), σστ' - 5β'. Τοῦ ἴδιου, "Ἡ Οὐμανιστὴ προσωπικότης τοῦ Νεοφύτου πρεσβυτέρου μοναχοῦ καὶ Ἐγκλειστου", *Byzantion* 37 (1967), 387-88. Γιὰ τοὺς δεκαἕξι τόμους, ὅπου συγκέντρωσε τὰ ἔργα του ὁ ἅγιος Νεόφυτος βλ. I. Τσικνόπουλος, *Κυπριακὰ τυπικά*, Λευκωσία, 1969, σ. 83, 14-34.

και την Παλαιστίνη από τα μέσα του 12ου ως τα μέσα του 13ου αιώνα¹.

Δυστυχώς οι άρες του βιβλιογραφικού σημειώματος, που επαναλήφθηκαν αυστηρότερες και σ' ένα ακόμη σημείωμα του 15ου αιώνα (φ. 315^ν), δέν στάθηκαν αρκετές για τη διάσωση του χειρογράφου². Έτσι, το 17ο αιώνα αποστολές οργανωμένες από αξιωματούχους της γαλλικής αυλής οδήγησαν στην περισυλλογή και μεταφορά του στο Παρίσι, στη βιβλιοθήκη Colbert³. Εκεί σταχώθηκε ξανά με πορφυρό δέρμα, που φέρει στο κέντρο το οικόσημο του νέου του κτήτορα. Το 1732 κατέληξε στη Βασιλική Βιβλιοθήκη κι έτσι έγινε κτήμα της κατοπινής Έθνικης Βιβλιοθήκης της Γαλλίας⁴.

Τρεις σχεδόν αιώνες αργότερα, το 1507, ένας άλλος Ρόδιος καλλιγράφος, ο μοναχός Μακάριος Εὐκόλιος, θά συμπράξει στη Λευκωσία στην αντιγραφή ενός χειρογράφου, που περιέχει την Ὁκτώηχο, τὸ Ψαλτήρι με τις Ὠδές, τὸν Ἀκάθιστο Ὕμνο και ἄλλους ὑμνογραφικούς κανόνες, που βρίσκεται σήμερα στο μοναστήρι της Ἁγίας Αἰκατερίνης στο Ὅρος Σινᾶ (Sinait. Gr. 813)⁵. Ὁ Μακάριος εἶναι ὁ κύριος γραφέας τοῦ μικροῦ σχή-

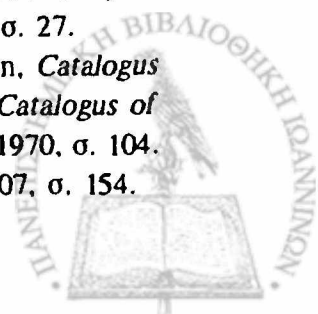
1. Αὐτή εἶναι ἡ τελευταία ὀνομασία που δόθηκε στη μεγάλη αὐτή ομάδα χειρογράφων. βλ. A. W. Carr, "Cyprus and the Decorative Style", *Ἐπετηρίς τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν Κύπρου* 17 (1987-88, ἐκδ. 1989), 123-67. Τὰ χειρόγραφα αὐτὰ ὀνομάζονταν πρωτύτερα «Family 2400», «ομάδα Καραχισάρ», και «Nicaean School». Για μιὰ περιγραφή τῆς γραφῆς τοῦ Γεωργίου βλ. τώρα *Repertorium*, II, B, σ. 39.

2. Ἡ ἀνανεωμένη ἀρά τοῦ 15ου αἰώνα στο φ. 315^ν ἔχει ὡς ἐξῆς: *Τὸ αἰτὸν ἅγιον εὐαγγέλιον ἦναι τοῦ μεγάλου Ἰ Ἐπιφανίου τῶν Κουβουκλίων ἰ ἐν ᾧ ἐστὶν μετόχιον τῆς ἁγίας Ἰ Ἐγκλείστρας ἔχων δὲ και τινα ἰ τοποθεσίαν εἰς τὴν γῆν τῶν Μαντριῶν μ(ο)δ(ί)ων τ' ὁμοίως και ἁλσενίας Ν εἰς καρτζᾶ (νομίσματα) τ' . ἰ Ἔστιν δὲ και ἕτερος ναὸς ὁ λεγόμενος ἰ μέγας Διμίτ(ριος) τῆς Νικόκλιας ἰ και ὁ ἅγιος Ἀνδρόνικος τῶν Μαντριῶν ἰ ἡ τις δὲ εὐρεθῆ ὄψε ποτέ ἰ τοῦ σπλήσαι τὸ παρὸν εὐαγγέλιον ἰ ἡ εἰσπερίσαι τὰ ἄνωθεν ἀπὸ τῆς θείας ἰ και ἱεράς μονῆς. νᾶ ἔξει τὰς ἰ ἀράς τῶν τη' θεοφόρων ἰ πατέρων τῶν ἐν Νικαία και ἡ μερίς ἰ αὐτοῦ μετὰ τοῦ Ἰούδα τοῦ Ἰσακαριώτου, ἔξη δὲ και τὸν ἅγιον Νεόφυτ(ον) ἀντίδικον ἐν ἡμέρα τῆς δίκης. Τὸ σημείωμα αὐτὸ ἐξέδωσε ὁ J. Darrouzès "Notes", ὁ.π., no. 9, σ. 31.*

3. βλ. J. Darrouzès, "Manuscripts originaires de Chypre à la Bibliothèque Nationale de Paris", *REB* 8 (1950), 162-64. βλ. και H. Omont, *Missions archéologiques françaises en Orient au XVIIe et XVIIIe siècle*, 2 τόμοι με συνεχῆ σελίδωση, Paris, 1902, passim.

4. βλ. L. Delisle, *Le cabinet des manuscrits de la Bibliothèque impériale (nationale) ...* I, Paris, 1868, 484-86 και Constantinides-Browning, *Dated Greek Manuscripts*, σ. 27.

5. Για τὸ χειρόγραφο αὐτὸ βλ. τὴ συνοπτικὴ περιγραφή τοῦ V. Gardthausen, *Catalogus codicum Graecorum Sinaiticorum*, Oxonii, 1886, σ. 271. βλ. ἐπίσης M. Kamil, *Catalogus of All Manuscripts in the Monastery of St. Catharine on Mount Sinai*, Wiesbaden, 1970, σ. 104. J. Darrouzès, "Autres manuscrits originaires de Chypre", *REB* 15 (1957), no. 107, σ. 154.

ματος καλλιγραφημένου αὐτοῦ χαρτίου κώδικα (διαστάσεις 198 x 143 χιλ., φφ. 184), καὶ ἔγραψε τὰ φύλλα 79^ν-184^ν. Στὸ τέλος τοῦ ψαλτηρίου καὶ τῶν ᾠδῶν ἔγραψε στὸ φύλλο 167^ν ἓνα βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα στὶς 23 Αὐγούστου 1510:¹ (πίναξ 3)

† Τετερμάτῳται δέλτος ἢ ποθουμ(έν)η.
 ἄγοντος ἡμῖν, ἰ μηνός τὲ ἰουν(ίου)
 ἄβ, ἐν πόλ(ει) κύπρου λευκουσί(α) τ(ῆς) θεοφρου(ρή)του.
 γρα(φεί)σα διὰ χειρός ἀναξίου μακαρίου
 τάχα δὲ κ(αι) ἱερω(μον)άχου
 τοῦ ἐκ πόλ(εως) ρόδ(ου):—
 δόξα δὲ πρέπει τῷ πάντων δοτήρη θ(ε)ῶ
 εἰς αἰῶνας αἰών(ων): ἀμήν:— ἰ
 Ἐν ἔτει ζ^ω ιῆ μηνὶ ἰουν(ίω) ἄβ: —
 Δόξα σοι ὁ Θ(ε)ός.

Ὡστόσο, ὁ Μακάριος ἔγραψε στὸ τέλος τοῦ χειρογράφου (φ. 184^ν) ἓνα κολοφῶνα, ὅπου μᾶς δίνει ὡς ἡμερομηνία συμπλήρωσης τοῦ ψαλτηρίου τὴν 23ῃ Αὐγούστου 1507. Τὸ σημεῖωμα ἔχει ὡς ἑξῆς:

† Εἴληφε τέλος τὸ παρῶν ψαλτ(ή)ρ(ιον) διὰ χειρός κάμου ἰ μακαρίου ἱερω(μον)αχ(ου) εὐκολίου ἐκ ρόδ(ου)· ἐν ἔτει ζ^ιε ἰ εν μηνὶ αὐγούστῳ π^γ· ἐν κύπρω πόλεως λευκουσίας.

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι τὸ χειρόγραφο, τοῦ ὁποῦ το πρῶτο τμῆμα (i.e. φφ. 1-78) ἀποτελεῖ πιθανὸ ξένο σῶμα ποὺ συσταχώθηκε μαζί μὲ τὸ ψαλτήρι καὶ τοὺς ὕμνους τοῦ Μακαρίου, ἦταν προσωπικὸ βιβλίον τοῦ Ρόδιου γραφέα —τὸ μικρὸ μέγεθός του ἐξάλλου φανερῶνει ὅτι ἦταν χειρόγραφο ταξιδίου— συμπληρώθηκε στὴ Λευκωσία τὸν Αὐγούστο τοῦ 1507. Ὁ Μακάριος συνέχισε νὰ ζεῖ στὴ Λευκωσία, προσέθεσε στὴ συνέχεια σταδιακὰ τοὺς τελευταίους ὕμνους καὶ ἔγραψε τέλος τὸ νέο σημεῖωμα τοῦ 1510².

Ὁ Μακάριος εἶναι ἓνας ἔμπειρος καλλιγράφος κι ἔχει περίτεχνα ἔρρυθρὰ ἀρχικὰ σὲ κάθε σελίδα τοῦ κειμένου. Ἀρχίζει τὸ ψαλτήρι του μ' ἓνα ὠραῖο κόσμημα, ἐνῶ ἔγραψε στὴν ἄνω ὦα τοῦ ἰδίου φύλλου (79^ν): (πίναξ 4) † Κ(ύρι)ε ἰ(ησο)ῦ χ(ριστ)έ ὁ θ(ε)ός μου βοήθει μοι: †

1. Ὁ V. Gardthausen, *Catalogus*, ὁ.π., σ. 175, ἐξέδωσε μόνον τὸ δεύτερο μέρος τοῦ κολοφῶνα τοῦ φ. 184^ν.

2. Βλ. Constantinides-Browning, *Dated Greek Manuscripts*, σ. 260.

Τὸ χειρόγραφο κατέληξε τελικὰ στὴ μονὴ τοῦ Σινᾶ, ἂν δὲν τὸ μετέφερε ἐκεῖ ὁ ἴδιος ὁ γραφέας του, ὁ Ρόδιος Μακάριος Εὐκόλιος.

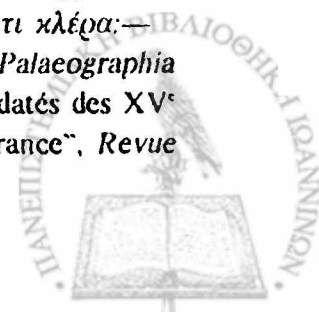
Θὰ κλείσουμε τὸ σημείωμά μας μὲ τὴν ἀναφορὰ στοῦ Ρόδιο πνευματικὸ ἱερέα Κλήμη Παρθένο, πού τὸ 1532 προσκλήθηκε στὴν Κύπρο ἀπὸ τὴ Λίνδο γιὰ νὰ γίνεῖ ἡγούμενος τῆς μονῆς τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς Ἀμμοχώστου. Στὴ σύντομη παρουσία του στοῦ νησιῦ ὁ Κλήμης χρηματοδότησε τὸν Κύπριο ἀναγνώστη Στέφανο στὴν ἀντιγραφή ἑνὸς πολυτελοῦς εὐαγγελισταρίου, πού κατέληξε κι αὐτὸ τὸ 17ο αἰῶνα στὴ συλλογὴ Colbert καὶ ἀκολούθως στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Γαλλίας (Gr. 317)¹ (πίναξ 5). Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Κλήμη, πού συνέβη εἴκοσι τέσσερις μόλις μέρες μετὰ τὴν ἄφιξή του στὴν Κύπρο, ἔσπευσαν ἄλλοι νὰ συνεισφέρουν γιὰ τὴν ἀποπεράτωση τοῦ βιβλίου. Ἔτσι ὁ Γεώργιος, γιὸς τοῦ Δημήτριου Πουτιέρη, πρόσφερε δέκα χρυσὰ νομίσματα, προφανῶς γιὰ τὴν πληρωμὴ τοῦ βιβλιογράφου². Ἀκόμη ὁ Λουρέντζος Σαψάρης ἔδωσε τέσσερις μαρτσέλλους, ἀσημένια δηλαδὴ Βενετικὰ νομίσματα, γιὰ τὴν ἀγορὰ τοῦ χαρτιοῦ³. Τὸ πολυτελέστατο εὐαγγελιστάριο συμπληρώθηκε ἑννέα ὁλόκληρους μῆνες μετὰ τὸ θάνατο τοῦ πνευματικοῦ Κλήμη, στίς 18 Ἰουλίου 1533. Ὁ γραφέας σ' ἓνα μακροσκελὴ κολοφώνα μᾶς δίνει ὅλες αὐτὲς τὶς πληροφορίες γιὰ τὴ μακρὰ διαδικασία συμπλήρωσης τοῦ κώδικα. Ἔτσι στοῦ φ. 222^ν διαβάζουμε⁴: (πίναξ 6)

1. Γιὰ τὸ χειρόγραφο αὐτὸ βλ. Omont, *Inventaire sommaire*, I, Paris, 1886, σ. 32. *Repertorium*, II, A, no. 504, σσ. 180-81, B, σσ. 189-90, C, πίν. 289 (= φ. 39^ν). Γιὰ μιὰ λεπτομερῆ περιγραφή βλ. Constantinides-Browning, *Dated Greek Manuscripts*, σσ. 280-83, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

2. Τὸ σημείωμα στοῦ φ. 223^ν ἔχει ὡς ἐξῆς: † Ἀκόμ(η)· εἰς τ(ὴν) σ̄τ̄ ἀπριλλ(ίου)· τ(ῆς)· αὐτ(ῆς) / ἀνοθ(εν) ἐνχρονίας· ἀφῆκεν ὁ / κυρ γεδργης τοῦ διμίτρη· πουτιερης· νομίσματα ἰ διαλίψιν / ὅπου ἐλύφτην ἡσοδείγημαν / τοῦ αὐτοῦ ἀγ(ίου) εὐαγγελίου· καὶ ἡ λιτουργοῦντες· τὸν αὐτ(όν) ναῶν τ(ῆς) ἀγ(ίας) / παρα(σκευῆς)· μνημονεύεται αὐτ(όν)· κ(αί) τὴν συμβίαν τ(ου) ὀνόματι μύρε:— / καθῶς καὶ τὸν μακαρίτ(ην)· κύρ παπ(ᾶ) / κλίμ(ην)· μετην ἀδελφοσύνην τ(ου):—

3. Στὸ σημείωμα στοῦ φ. 232^ν διαβάζουμε τὰ ἐξῆς: † Ἀκόμ(η)· ἀφῆκεν ὁ κυρλουρέντζος / ἰ σαψάρης μαρτζέλους· ὄ· / καὶ ἐγοράσαν τὰ χαρτιά τοῦ / αὐτοῦ ἀγ(ίου) εὐαγγελίου· καὶ ἡ λιτουργοῦντες· μνημονεύετε αὐτ(όν)· κ(αί) τὴν / συμβίαν τ(ου)· ὀνόματι κλέρα:—

4. Τὸ πρῶτο τμήμα τοῦ κολοφώνα ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν B. D. Montfaucon, *Palaeographia Graeca*, Paris, 1708, σ. 88. Ἐπίσης ἀπὸ τὸν H. Omont, "Les manuscrits grecs datés des XVe et XVIe siècles de la Bibliothèque Nationale et des autres Bibliothèques de France", *Revue des Bibliothèques* 2 (1892), 38-39.

Ἐτελιώθη(η) τὸ παρῶν ἅγιον εὐαγγέλιον ὑποχειρὸς ἐμοῦ | στεφάνου ἀναγ(νώστου)· καὶ οἱ λειτουργ(γοῦντες εἰς τὸν αὐτόναϊδον τ(ῆς) ἀγ(ίας) παρα(σκευῆς) μνημονέβειτε τὸν π(ατέ)ραν του διὰ τὸν κ(ύριον) | ὀνόματι φίλιππ(ον) : | ἰ ἐν μηνὶ μαρτ(ίω)· ἰῆ' τὸ ἀπὸ τοῦ χ(ριστο)ῦ ἔτος· αφλγ'· | ἐν(δικτιῶν)ος· στ' ⁸Δ (= ἡλίου) κύκ(λος)· ἰγ' | ⁴ε ζ (= σελήνης) κύκ(λος)· ἰα'.

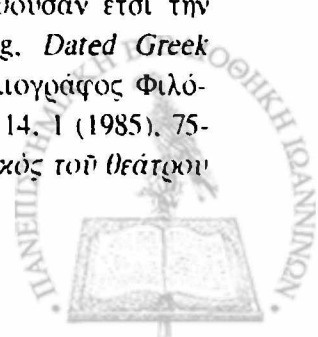
Καὶ συνεχίζει τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα πρὸ κάτω:

Καὶ διὰ ἐξόδου· τοῦ θεωσειβεστάτου ἱερέ(ως)· κύρου παπ(ᾶ) | κλύμη· παρθένου· ἐκ νίσου· | ρόδου· πν(ευ)μ(α)τικοῦ, καὶ διδασκ(ά)λ(ου) | δι ὅτης ὁ αὐτῶς κύρ παπ(ᾶ) | κλύμης· εὐρῆσκόμενος· | ἐν τη νίσω λίντ(ω)· καὶ διὰ τὴν | καλὴν του ἀκουῆν· καὶ διδασκαλείαν· στέλλουσίν του | μείαν γραφῆν· ἢ συνάδελφοὶ τοῦ μονάστηρίου | τῆς ἀγί(ας) παρα(σκευῆς) εἶνα ἔλθη | τοῦ ψάλην· καὶ καλιουργ(εῖν) | τὸ αὐτῶν μοναστήριον τὴν | ἀγ(ίαν) παρα(σκευῆν) καὶ ἐρχόμενος· | ὁ ἀνοθ(εν) κύρ παπ(ᾶ) κλύμησ' || [φ. 223', στήλη Α] μετῆν ἀδελφῆν του· ὀνόματι ἀνέξα· εἰς τ(ας) ἰε' | ἰουνίου·· τῆς ἐνχρ(ονίας) αφλβ' | χ(ριστο)ῦ. καὶ εἰς τ(ὴν) θ' ἰουλίου ἐκοιμήθη· καὶ εἰς τ(ὰς) πγ' | ἰουλίου ἐκοιμήθη· καὶ ἡ | ἀδελφοὶ του· μέσα εἰς τὸνάϊων τῆς αὐτ(ῆς) αγ(ίας) παρα(σκευῆς) | καὶ οἱ ἀναγίνόσκοντες | μακαρίζετε αὐτ(οὺς)· καὶ ἡ λειτουργοῦντες· εἰς τὴν λειτουργίαν· μνημονεβειτε αὐτοὺς διὰ τὸν κ(ύριον)· . . . | ἀμήν· . . .

Ἀκολουθεῖ ἡ ἀναφορὰ στοὺς ἄλλους δωρητὲς ποὺ δὲν εἶναι τοῦ παρόντος.

Ὅταν ὁμως ἀντιγράφεται τὸ χειρόγραφο αὐτὸ εὐαγγέλιο ἡ Ρόδος ἤδη ὑπηρετεῖ τὸν Ὄθωμανικὸ ζυγὸ, ἐνῶ ἡ Κύπρος, ὑπὸ Βενετικὸ τότε ἔλεγχον, θὰ παρακολουθεῖ ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ τὴν Ἰταλικὴ Ἀναγέννηση γιὰ σαράντα σχεδὸν ἀκόμη χρόνια¹. Καὶ εἶναι πρωτίστως στὴ Βενετία, σὲ τυπογραφεῖα

1. Γιὰ τὴ βενετοκρατία τῆς Κύπρου (1489-1570/71) βλ. γενικά Hill, *History of Cyprus*, III, σσ. 765-877, ὅπου ἐκτενὴς βιβλιογραφία. Τὴν περίοδο αὐτὴ παρατηρεῖται μεγάλη βιβλιογραφικὴ δραστηριότητα στὴν Κύπρο. Σὲ μιὰ μάλιστα περίπτωση ἓνα χφ. (Vatic. Ottobon. Gr. 25), ποὺ περιεῖχε ἔργα τοῦ Ἁγίου Νεῖλου καὶ ἀντιγράφηκε γιὰ τὸ Λατίνον Ἀρχιεπίσκοπο τῆς Κύπρου, Filippo Mocenigo, προοριζόνταν γιὰ ἐκτύπωση στὴ Βενετία. Σιγχρόνως ἓνας ἀριθμὸς Κυπρίων νέων σπούδαζαν τότε στὴν Πάντοβα καὶ παρακολουθοῦσαν ἔτσι τὴν ἀνθρωπιστικὴ κίνηση στὴν Ἰταλία. Βλ. γενικά Constantinides-Browning, *Dated Greek Manuscripts*, σσ. 16-18, 21-22. Βλ. ἐπίσης Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, "Ὁ βιβλιογράφος Φιλόθεος, ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ Ἱερακὸς τῆς Κύπρου (16ος αἰ.)", *Διαδύση* 14, 1 (1985), 75-83 (μὲ 6 πίνακες). Ν. Μ. Παναγιωτάκης, *Ἰάσιων Δεπόρες: Κύπριος θεωρητικὸς τοῦ θεάτρου (c. 1510-1590)*, Πέλλημον, 1984.

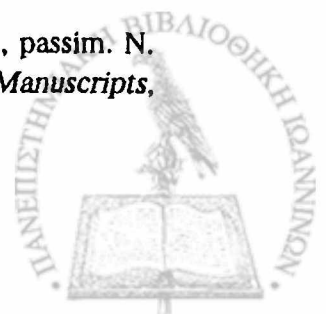

ὅπως ἐκεῖνα τοῦ Ἄλδου Μανούτιου, τοῦ Ζαχαρία Καλλιέργη, τοῦ Ἀνδρέα Κουνάδη κ.ἄ. πού θά ἀρχίσει ἡ ἐκτύπωση τῶν ἐλληνικῶν κειμένων τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος, ἀλλά καί τῶν ἀπαραίτητων λειτουργικῶν βιβλίων τῆς ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς¹. Πολλοὶ γραφεῖς θά καταφύγουν στήν Ἰταλία καί θά γίνουν διορθωτές καί ἐπιμελητές ἐκδόσεων². Ἄλλοι θά καταλήξουν στήν αὐτόνομη Μολδοβλαχία ἢ στήν ἐν Ἰταλίᾳ ἐκτετατὴν μοναστικὰ κέντρα τῆς Παλαιστίνης, τοῦ Σινᾶ καί τοῦ Ἁγίου Ὄρους³. Παρά τὴν πεισματικὴ ἐμμονὴ τῆς ἐλληνικῆς Ἀνατολῆς γιὰ δύο καί πλέον ἀκόμη αἰῶνες, ἡ μακρὰ παράδοση τοῦ χειρόγραφου βιβλίου θά ἔδινε σιγὰ σιγὰ τὴ θέση τῆς στοῦ μαζικὰ παραγόμενου, φθηνοῦ ἐντυπο τοῦ τυπογραφείου.

1. Βλ. R. Proctor, *The printing of Greek in the Fifteenth Century*, Oxford, 1900. Βλ. τώρα N. Barker, *Aldus Manutius and the Development of Greek Script & Type in the Fifteenth Century*, Sandy Hook, Connecticut, 1985, ὅπου καί ἐκτενὴς βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης Αἰκ. Κουμαριανοῦ - Λ. Δρούλια - Ε. Λαίτον, *Τὸ ἐλληνικὸ βιβλίον 1476-1830*, Ἀθήνα, 1986. J. Irigoien, *Les débuts de la typographie grecque*, Paris-Athens, 1992.

2. Βλ. D. J. Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice*, Cambridge, Mass., 1962, *passim*. N. Barker, *Aldus Manutius*, ὁ.π., σσ. 11-20. Constantinides-Browning, *Dated Greek Manuscripts*, σσ. 22-23 καί σημ. 26-29.

3. Constantinides-Browning, *Dated Greek Manuscripts*, σσ. 31-37.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Προσωρινός κατάλογος Ροδίων γραφείων τῶν Μέσων Χρόνων (12ος αἰ.-1600)*

Ἄνθιμος μοναχός, ὁ ἐκ Ῥόδου, (μέσα 15ου αἰ., πιθανὸν στὸ Ἅγιο Ὄρος), χφφ:

α) Μονῆς Βλατάδων 4, A.D. 1445 (Τριώδιον)

β) Μονῆς Βλατάδων 5, A.D. 1446 (Πεντηκοστάριον).

Βιβλ.: Vogel-Gardthausen, *Schreiber*, σ. 32.

Γεώργιος ἱερεὺς, ὁ Ῥόδιος (I), (ἀρχὲς 13ου αἰ. στὴν Πάφο τῆς Κύπρου), χφ: Paris. Gr. 301 [Colbert. 614] A.D. 1204 (Εὐαγγελιστάριον).

Βιβλ.: Vogel-Gardthausen, *Schreiber*, σ. 83. *Repertorium*, II, no. 97, 56-57. Constantinides-Browning, *Dated Greek Manuscripts*, σσ. 103-6 (πίν. 21, 179). C. Astruc et. al., *Les manuscrits grecs datés des XIIIe et XIVe siècles conservés dans les bibliothèques publiques de France*, I, *XIIIe siècle*, Paris, 1989, no. 1, σσ. 17-18 καὶ πίνακες 1-2, ὅπου καὶ πλήρης βιβλιογραφία γιὰ τὸν κώδικα.

Γεώργιος Ῥόδιος (II), (ἀρχὲς 14ου αἰ.), χφ: Paris. Gr. 1186, A.D. 1306 (Θεολογικά κείμενα, ὁμιλίες καὶ βίοι ἁγίων).

Βιβλ.: H. Omont, *Inventaire sommaire*, I, Paris, 1886, σσ. 254-55. Omont, *Mss grecs datés*, σ. 15 καὶ πίν. LXXVI. Vogel-Gardthausen, *Schreiber*, σ. 83. *Repertorium*, II, no. 102.

Γεώργιος, ἱερεὺς καὶ λογοθέτης τῆς μητροπόλεως Ῥόδου, (16ος αἰ.), χφ: Jerus., Saba 687, (A.D. 1585), (κώδιξ λειτουργικός).

Βιβλ.: A. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, II, St. Petersburg, 1894, σ. 648.

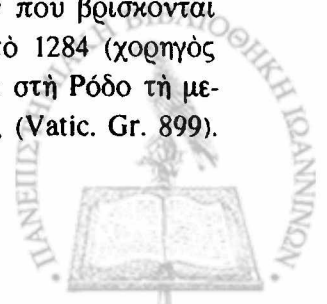
Γρηγόριος ἱερεὺς, (μέσα 15ου αἰ.) χφφ:

α) Ἐκκλησία Παναγίας Λίνδου 14, (A.D. 1441) (Παρακλητική)

β) Ἐκκλησία Παναγίας Λίνδου 13, (Μηναῖον Ἰανουαρίου).

Βιβλ.: Λ. Πολίτη - Η. Κόλλια, "Κατάλογος χειρογράφων Ἐκκλησίας Παναγίας Λίνδου", *Ἑλληνικά* 24 (1971), 46-47. Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, *Ἡ Ῥόδος καὶ οἱ νότιες Σποράδες στὰ χρόνια τῶν Ἰωαννιτῶν Ἰπποτῶν (14ος-16ος αἰ.)*, Ῥόδος, 1991, σ. 381 (στὸ ἐξῆς Τσιρπανλῆς, *Ῥόδος*).

* Στὸν κατάλογο δὲν περιλαμβάνονται γραφεῖς ἢ χορηγοὶ κωδίκων ποὺ βρίσκονται προσωρινά στὴ Ῥόδο, ὅπως ὁ Μιχαήλ ... «κεφαλὴ τῆς νήσου Ῥόδου» τὸ 1284 (χορηγὸς τοῦ κώδικος Laur. MS Plut. 11, 8), ἢ ὁ Ἐλευθέριος Ἡλεῖος, ποὺ ἔγραψε στὴ Ῥόδο τὴ μετάφραση τοῦ Βοηθίου, *De differentiis topicis* μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1382-1393, (Vatic. Gr. 899).

Ἐμμανουὴλ Ἀτζίδας ἢ Ἀκκίδας, χωρεπίσκοπος Ῥόδιος, χφφ:

α) Vatic. Gr. 2124 (περιέχει τὶς ἐπιστολές του)

β) Vatic. Pii II 34, A.D. 1542 (χορηγὸς τοῦ κώδικος) (λειτουργίες καὶ θεολογικά κείμενα).

Βιβλ.: Vogel-Gardthausen, *Schreiber*, σ. 116. H. Stevenson Senior, *Codices Graeci Reginae Suecorum et Pii II Bibliothecae Vaticanae*. Romae, 1888, σσ. 155-57. Canart-Peri, *Sussidi bibliografici*, σ. 292. C. Gianneli, *Codices Vaticani Graeci. Codices 1485-1683*, Vatican, 1950, σ. 92 (κτῆτωρ Vatic. Gr. 1531), σ. 150 (κτῆτωρ Vatic. Gr. 1559).

Θεοφύλακτος ἀμαρτωλὸς Κωντοσταβλῆνα ἐκ πόλεως Ῥόδου, χφ: Vatic. Gr. 2032, A.D. 1549 (Λειτουργία).

Βιβλ.: Vogel-Gardthausen, *Schreiber*, σ. 148. Canart-Peri, *Sussidi bibliografici*, σ. 674.

Ἰάκωβος Διασσωρινός, Ἕλληνας Ῥόδιος, (16ος αἰ.), χφφ: Βλ. *Repertorium* I, no. 143, σσ. 89-90 καὶ II, no. 191, σσ. 85-86.

Βιβλ.: H. Omont, "Les manuscrits grecs datés de XVe et XVIe siècles de la Bibliothèque Nationale et des autres Bibliothèques de France", *Revue des Bibliothèques* 2 (1892), 47. Vogel-Gardthausen, *Schreiber*, σσ. 152-53. *Repertorium*, I, no. 143 καὶ II, no. 191. Τσιρπανλῆς, *Ῥόδος*, σσ. 376-77.

Ἰωα[κ]εῖμ ὁ Ῥόδιος, (16ος αἰ.), χφ: Sinait. Gr. 916 (Μηνολόγιον).

Βιβλ.: Vogel-Gardthausen, *Schreiber*, σ. 165.

Ἰωάννης πρωτοψάλτης τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Ῥόδου, ὁ Κασιανός, χφ: Patmos 220, A.D. 1223. (Στιχηράριον).

Βιβλ.: Vogel-Gardthausen, *Schreiber*, σ. 173. I. Σακκελίων, *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη*, Ἀθήνησιν, 1891, σ. 119. Τσιρπανλῆς, *Ῥόδος*, σ. 365, σημ. 4.

Ἰωάννης ἱερεὺς, ὁ Μαρμαρᾶς, χφ: Monacensis Gr. 508, A.D. 1357 (Πρακτικὰ Συνόδου Ἀγίας Σοφίας 1341).

Βιβλ.: Vogel-Gardthausen, *Schreiber*, σ. 177. Σπ. Λάμπρος, "Αἱ βιβλιοθήκαι Ἰωάννου Μαρμαρᾶ καὶ Ἰωάννου Δοχειανοῦ", *NE* 1 (1904), 295-312. Τσιρπανλῆς, *Ῥόδος*, σσ. 364-65.

Ἰωάννης ἐλάχιστος ἀναγνώστης ἐκ κώμης Τριαντῶν τῆς Ῥόδου, χφ: Athos. Iveron 99 [4219], (Μανουὴλ Μοσχόπουλος, *Περί ἐρωτημάτων*).

Βιβλ.: Vogel-Gardthausen, *Schreiber*, 202. Lambros, *Catalogue*, II, Cambridge, 1900, σ. 19.

Κλήμης Παρθένος, ἡγούμενος Ἀγίας Παρασκευῆς Ἀμμοχώστου, ὁ Ῥόδιος, χφ: Paris. Gr. 317 (χρηματοδότης). A.D. 1533. (Εὐαγγελιστάριον).

Βιβλ.: *Repertorium*, II, σσ. 180-81. Constantinides-Browning, *Dated Greek Manuscripts*, σσ. 280-83, (πίν. 118, 203), ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία γιὰ τὸν κώδικα.

Κλήμης ὁ Ῥόδιος, (16ος αἰ.), χφ: Jerus., Patriarchatus 225 (Θεολογικά κείμενα).

Βιβλ.: Vogel-Gardthausen, *Schreiber*, σ. 232. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἱεροσολιμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, I, St. Petersburg, 1891, σ. 301.

Μακάριος Εὐκόλιος, ἱερομόναχος ὁ ἐκ πόλεως Ῥόδου, (16ος αἰ.), χφφ:

α) Sinait. Gr. 813, A.D. 1507-10, (Ψαλτήριον καὶ Θεολογικά κείμενα)

β) Vatic. Gr. 1528 (·)

Βιβλ.: Vogel-Gardthausen, *Schreiber*, σ. 271. Constantinides-Browning, *Dated Greek Manuscripts*, σσ. 258-61 (πίν. 103-4, 198b), όπου και άλλη βιβλιογραφία για τὸν κώδικα. Canart-Peri, *Sussidi bibliografici*, σ. 604.

Μάνος [Μάνης] ἀνάξιος ἱερεὺς ἐν Ῥόδῳ, χφ: Athos, Koutloumousiou 346 [3419] A.D. 1497/98, (Τυπικόν).

Βιβλ.: Vogel-Gardthausen, *Schreiber*, σ. 274. Lambros, *Catalogue*, I, Cambridge, 1895, σ. 311.

Μανουήλ ἐν ἱερεῦσιν ἐλάχιστος τῆς ἐνορίας τῶν Ἀπολλώνων, (δι' ἐξόδου καὶ πόθου πολλοῦ κυροῦ Ἀνδρέου ἀρχιεπισκόπου) χφ: Marcianus Gr. 181 A.D. 1441, (Νομικά κείμενα) (·)

Βιβλ.: Vogel-Gardthausen, *Schreiber*, σ. 274.

Νεῖλος χωρικός παράπαν καὶ ἁμαρτωλὸς μοναχὸς τῆς μονῆς Ἀρταμύτη, (12ος αἰ.), χφφ: α) Patmos, 175, A.D. 1180 (Κανόνες-Ὀκτώηχος),

β) Patmos 743, A.D. 1180,

γ) Κώδιξ Ἀπολλώνων, A.D. 1181 (Εὐαγγελιστάριον).

Βιβλ.: I. Σακελίωνος, *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη*, Ἀθήνησιν, 1890, σσ. 95-96. Vogel-Gardthausen, *Schreiber*, σ. 327. Δ. Καλλιμάχου, "Πατμιακῆς βιβλιοθήκης Συμπλήρωμα", *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 10 (1912), 312-15. Μητροπολίτου Ρόδου Σπυριδωνος, "Κώδιξ Ἀπολλώνων", *Εὐχαριστήριον. Τιμητικὸς Τόμος Ἀμίλκα Σ. Ἀλιβιζάτου*, Ἀθήναι, 1958, σσ. 439-48. Α. Δ. Κομίνη, *Πίνακες χρονολογημένων Πατμιακῶν κωδίκων*, Ἐν Ἀθήναις, 1968, πο. 16, σσ. 10-12, όπου και ἄλλη βιβλιογραφία για τοὺς κώδικες. Φ. Ε.-Νοταρᾶ, «Σημειώματα» ἑλληνικῶν κωδίκων ὡς πηγή διὰ τὴν ἔρευναν τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος μέχρι τοῦ ἔτους 1204, Ἀθήναι, 1982, σσ. 58, 212-13. C. N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204-ca.1310)*, Nicosia, 1982, σ. 13 καὶ σημ. 46.

Νεῖλος, μητροπολίτης Ῥόδου, (15ος αἰ.), χφ: Matrit. N 115 (Ἰωάννης Δαμασκηνός).

Βιβλ.: Vogel-Gardthausen, *Schreiber*, σ. 329. Τσιρπανλῆς, *Ρόδος*, σσ. 381-82.

Νικ[ήτας] ὁ Ῥαγκούσης, νομικὸς τῆς νήσου Ῥόδου, (13ος αἰ.) χφφ:

α) Athos, Vatopeidi, 911, A.D. 1209 (Τετραευαγγέλιον),

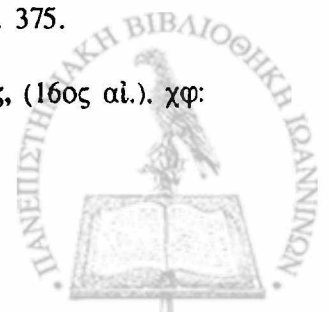
β) Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, no. 81 (*olim.* Athos, Ἀνδρέου 3), (Εὐαγγελιστάριον).

Βιβλ.: Vogel-Gardthausen, *Schreiber*, σ. 337. Σ. Εὐστρατιάδης, *Κατάλογος τῶν ἐν τῇ ἱερᾷ μονῇ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων*, Paris, 1924, σ. 169. Λ. Πολίτου, *Κατάλογος χειρογράφων τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, ἐπιμέλεια-συμπληρώσεις, Π. Σωτηροῦδη καὶ Α. Σακελλαρίδου-Σωτηροῦδη, Θεσσαλονίκη, 1991, σ. 80 καὶ πίν. 28.

Νικόλαος ὁ ἐκ νήσου Ῥόδου, (16ος αἰ.), χφ: Athos, Panteleemon, 448 [5955] (Λειτουργίες).

Βιβλ.: Vogel-Gardthausen, *Schreiber*, σ. 355. Lambros, *Catalogue*, II, σ. 375.

Νοέλ [Φρᾶ] δὲ λα Μπρῶ (Noel de la Bro) ἐκ τῆς Ῥοδῶν Καβαλλάρις, (16ος αἰ.). χφ: Montepess. H 405 (Εὐαγγέλια, εὐχαί, θρῆνοι).

Βιβλ.: Vogel-Gardthausen, *Schreiber*, σ. 367. *Repertorium*, II, no. 449. Τσιρπανλής, *Ρόδος*, σσ. 382-86 με σύντομη περιγραφή τοῦ κώδικος (σ. 383, σημ. 1), πρόσθετη βιβλιογραφία καὶ δύο πίνακες (σσ. 385-86, i.e. φφ. 44' καὶ 60').

Ῥοδίτης (ἀναγνώστης καὶ χωρικογράφος), (15ος αἰ.), χφ: Paris. Gr. 1612 (φφ. 1-32', 49-64), A.D. 1493, (Παλαιὰ Διαθήκη καὶ μαρτύριον Ἀδριανοῦ καὶ Ναταλίας).

Βιβλ.: Vogel-Gardthausen, *Schreiber*, σ. 393. Omont, *Inventaire sommaire*, II, Paris, 1888, σσ. 106-7. H. Omont, "Les manuscrits grecs datés des XVe et XVIe siècles de la Bibliothèque Nationale et des autres Bibliothèques de France". *Revue des Bibliothèques* 2 (1892), 30. *Repertorium*, II, no. 486. Τσιρπανλής, *Ρόδος*, σ. 381.

Συμεὼν ὁ Καλλιάνδρης, ταπεινὸς καὶ παρ' ἀξίαν ἱερεὺς, νομικὸς καὶ πρωτέκδικος τῆς μητροπόλεως Ῥόδου, (13ος αἰ.), χφφ:

α) Athos, Simonopetra 34 [1302], A.D. 1281 (Τετραευαγγέλιον).

β) Argent. 1906 (Gr. 12), A.D. 1285/86 (Πατερικόν).

γ) Escorial Ω-I-16, A.D. 1292 (Θεοφύλακτος Ἀχρίδος, Σχόλια στοὺς τέσσερις Εὐαγγελιστές).

Βιβλ.: Vogel-Gardthausen, *Schreiber*, σ. 408. Lambros, *Catalogue*, I, σ. 116. *Repertorium*, II, no. 506 bis, σσ. 181-82. *PLP*, V, No. 10353, ὅπου καὶ πρόσθετη βιβλιογραφία. Τσιρπανλής, *Ρόδος*, σ. 389, σημ. 2.

Συμεὼν ταπεινὸς ἢ Σάββας, ... μοναχὸς ὁ ἀπὸ τῆς νήσου Ῥόδου, οὗ τὸ ἐπίκλην τοῦ Κόρακος, (13ος αἰ.), χφ: Vatic. Gr. 648, A.D. 1232 (Θεοφύλακτος Βουλγαρίας, Σχόλια στὶς ἐπιστολές τοῦ Παύλου).

Βιβλ.: Vogel-Gardthausen, *Schreiber*, σ. 408. R. Devreesse, *Codices Vaticani Graeci*, III, *Codices 604-866*, Vatican, 1950, σσ. 70-71. Canart-Peri, *Sussidi bibliografici*, σ. 460.

Φίλιππος Ῥόδιος, (16ος αἰ.), χφ: London. Old Royal 16. C. XXV, 62-66. (ca. 1500). (Ἀριστοτέλης, *Περὶ ψυχῆς*).

Βιβλ.: Vogel-Gardthausen, *Schreiber*, σ. 419. *Aristoteles Graecus*, σσ. 445-47. *Repertorium*, I, no. 373. Τσιρπανλής, *Ρόδος*, σ. 381.

Φραγκίσκος Ἀκκίδας τοῦ Ἐμμανουήλ, χωρεπισκόπου Ῥόδου υἱός, πρωτονοτάριος καὶ πρωτοπαπᾶς καθολικὸς Μεσσηνίας τῆς Σικελίας, χφ: Vatic. Gr. 1546 (χαρίζει τὸ χφ στὸν Πάπα Sixtus V τὸ 1585, καθὼς ἐπίσης τοὺς κώδικες: Vatic. Gr. 1495, 1499, 1504, 1516, 1517, 1528, 1531, 1539, 1542-1544, 1548, 1559 (:), 1571, 1572, 1581, 1601, 1606, 1609).

Βιβλ.: Vogel-Gardthausen, *Schreiber*, σ. 422. Σπ. Π. Λάμπρος, "Φραγκίσκος Ἀκκίδας ἢ Ἀτζίδας". *NE* 6 (1909), 107-9. Canart-Peri, *Sussidi bibliografici*, σ. 606. C. Gianneli, *Codices Vaticani Graeci. Codices 1485-1683*, Vatican, 1950, σ. 467. P. Canart, *Les Vaticani Graeci 1487-1962. Notes et documents pour l'histoire d'un fonds de manuscrits de la Bibliothèque Vaticane*, (Studi e Testi 284), Vatican, 1979, σσ. 173-191. Πρβ. Ἑλληνικά 32 (1980), 388 (Τσιρπανλής).

SUMMARY

RHODIAN SCRIBES IN LATIN-RULED CYPRUS

by
Costas N. Constantinides

The island of Rhodes contributed much beyond her size in the copying and circulation of Greek books during the Middle Ages. Situated in the cross-roads between East and West was taken over by the Order of St. John or the Hospitallers, ca. 1307-10, and remained under Latin rule until 1522. During this period the relations between Rhodes and Cyprus, which was also ruled first by the French dynasty of Lusignans (1192-1489) and then by the Venetians (1489-1570/71), were very closed.

At that time the Greek language continued to be spoken by the Orthodox flock both in Cyprus and Rhodes and Greek manuscripts were sponsored by monasteries, churches and individuals.

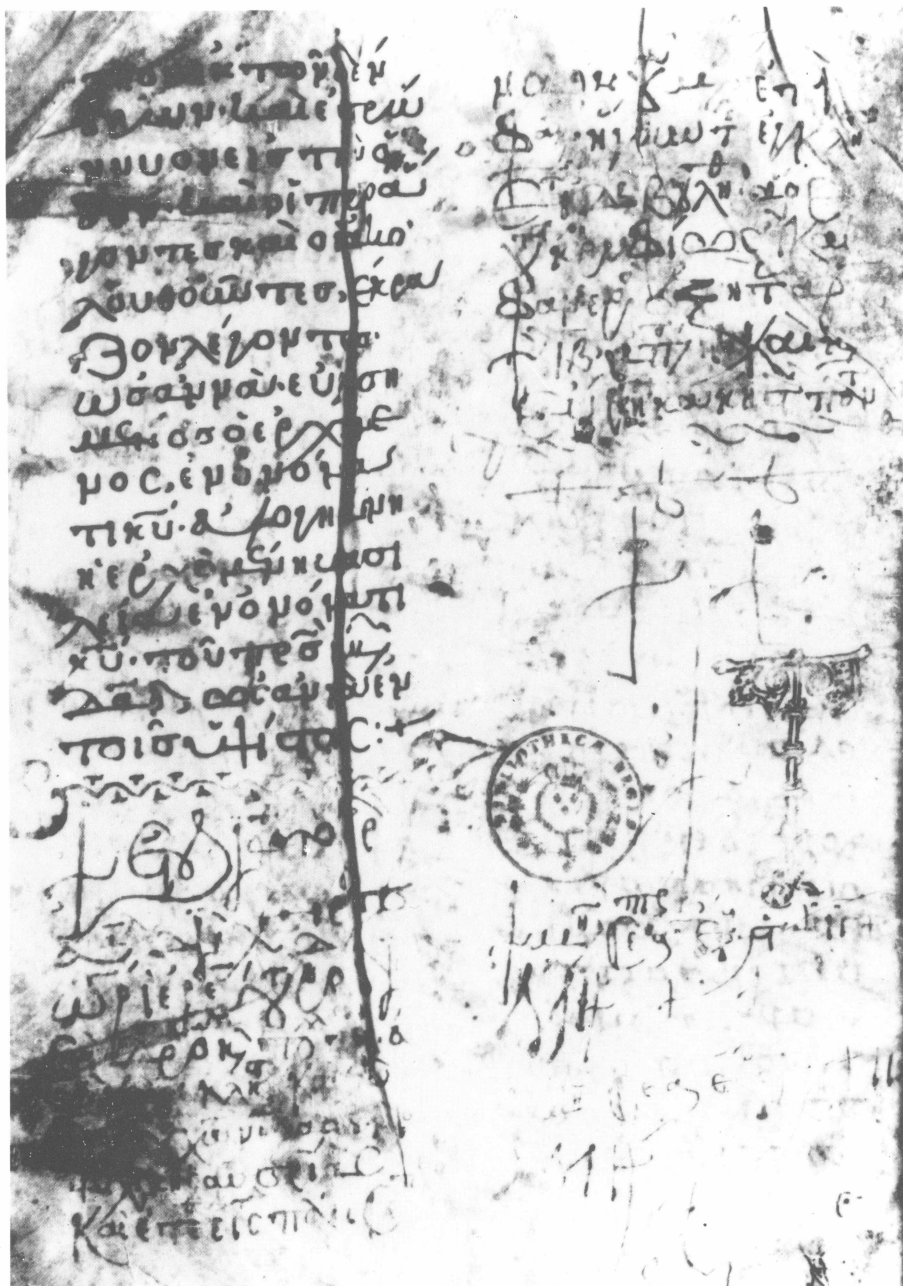
Three of the scribes or sponsors of books working in Cyprus originated from Rhodes: all three were ecclesiastics. The first known scribe was the priest George of Rhodes who copied in 1204 a luxurious Gospel Lectionary for the church of St. Epiphanius near the village of Kouklia in the Paphos district (i.e. Paris. Gr. 301).

Three hundred years later, between 1507-10, the monk Makarios Eukolios from Rhodes copied in Nicosia a Psalter with Canticles and Hymns, now in the monastery of St. Catherine on Mt. Sinai (i.e. Sinait. Gr. 813).

In 1532 a holy priest from Rhodes, Klemes Parthenos, was invited by the monks of the monastery of St. Paraskeve in Famagusta to come to Cyprus and become their spiritual father. Soon after his arrival Klemes sponsored a luxurious Gospel Lectionary, the present Paris. Gr. 317. And though he died shortly after, the volume, copied by Stephanos Anagnostes or Lector, was completed nine months later, in July 1533, with the contribution of two other sponsors.

A Provisional List of twenty-seven scribes originating from or connected with Mediaeval Rhodes is given in the Appendix. Plates from all three manuscripts discussed and the relevant colophons referred to in the article are reproduced at the end.

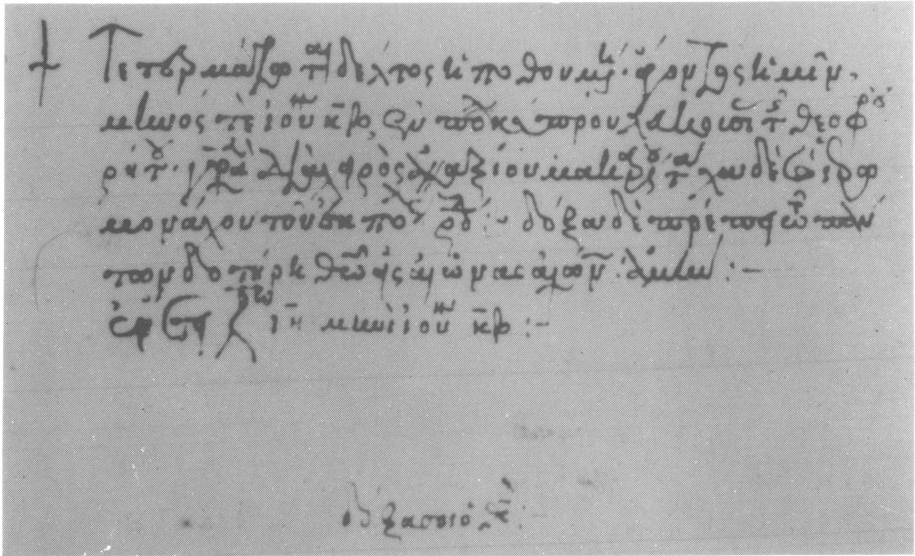

1. Paris. Gr. 301 (φ. 316^v), A.D. 1204
Βιβλιογραφικό σημείωμα από τὸ Γεώργιο Ρόδιο (σμίχρυνση 55%)

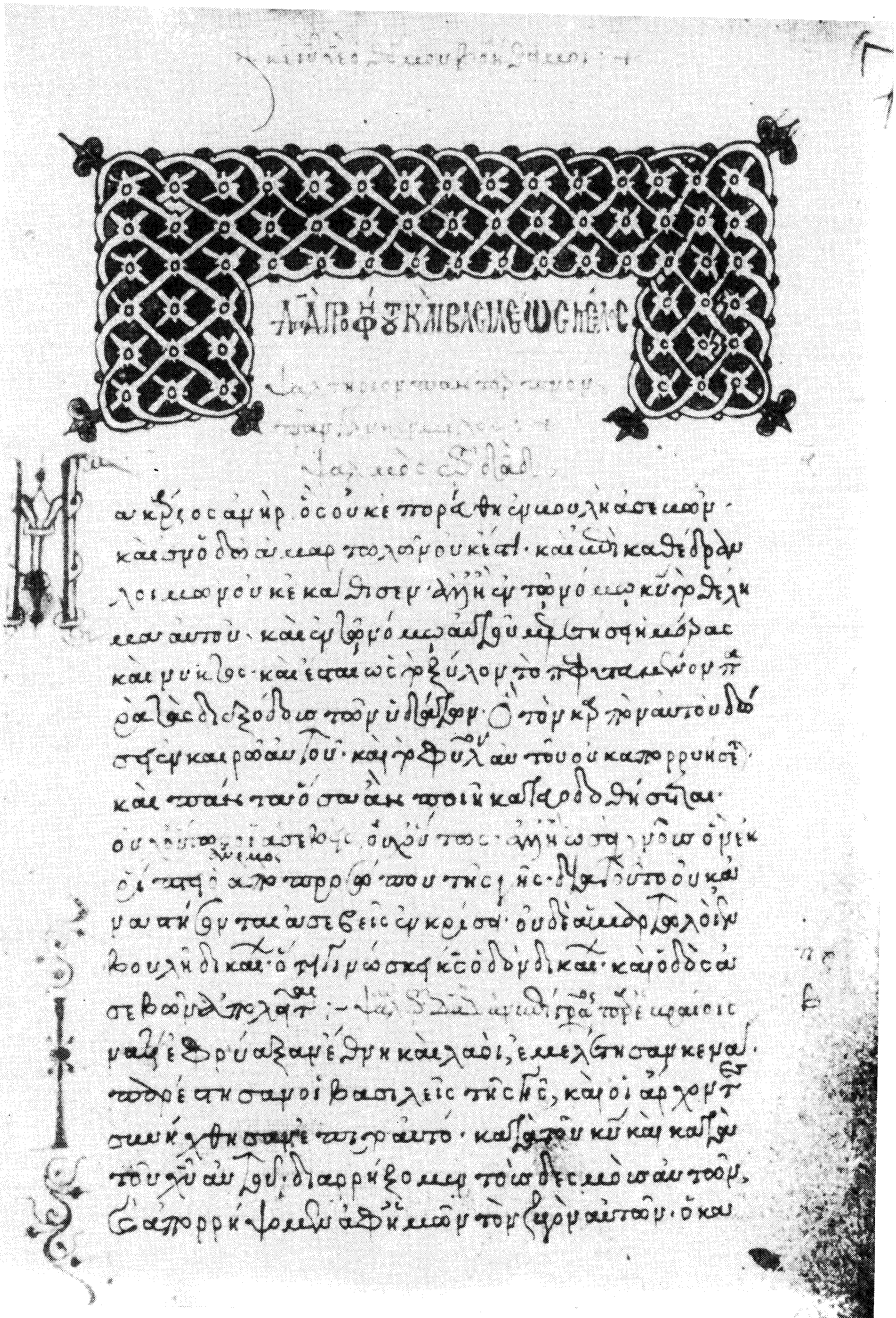
Λα ε τ η κ α ι
 Εκ τον κ μαρ
Πωλειαι κειρω
 εηλεμοιοισ και οι
 μαθηται α του ειν
 τας κω μασ και σα
 ρκασ της φιλιππου
 και μτη ωδε πε
 ρωτα τοσ μαθη
 τας α του χι μω
 α τοις πηρα με
 γουσι μοιοι ειναι
 οιδε απε κριθη σαμ
 ιω ανηρη τον μα
 πινην και αλλοι
 ηλιαμ δαχοιδε ε
 ματω μ προφητων
 και α του σελιστω
 τοισ υμιοδε τι
 μα με λει τα ειναι
 απο κει εινε δι οπι
 προελισται τω
 συι ο χε και επι
 μνησται τοω ειναι
 μηδε νι χι ωσιν η

κ ε τ η κ α ι
 Εκ τον κ μαρ
 εια του κ και ηρα
 το διδασκει αυτωσ
 οτι δει τον λιον δ
 λιον πολλο παθη
 και απο δοκιμασ
 θημαι απο των
 πεισμητων και
 των αρχιρων και
 των γραμματε
 ων και απο κτηνη
 μα και μετα τρεις
 ημερασ ανστημαι
Πωλειαι κειρω
 παραμυστα
 οισ του εδω δεικα
 μαθηται α του κ
 ηρωτα α τοισχε
 ρωσιν τα μεχαριτα
 αιτωσ μαμιν
 οτι ιδου αναιμω
 κει οισ οισοχλι
 μα και οιοσ του
 λιον προεδωθησε

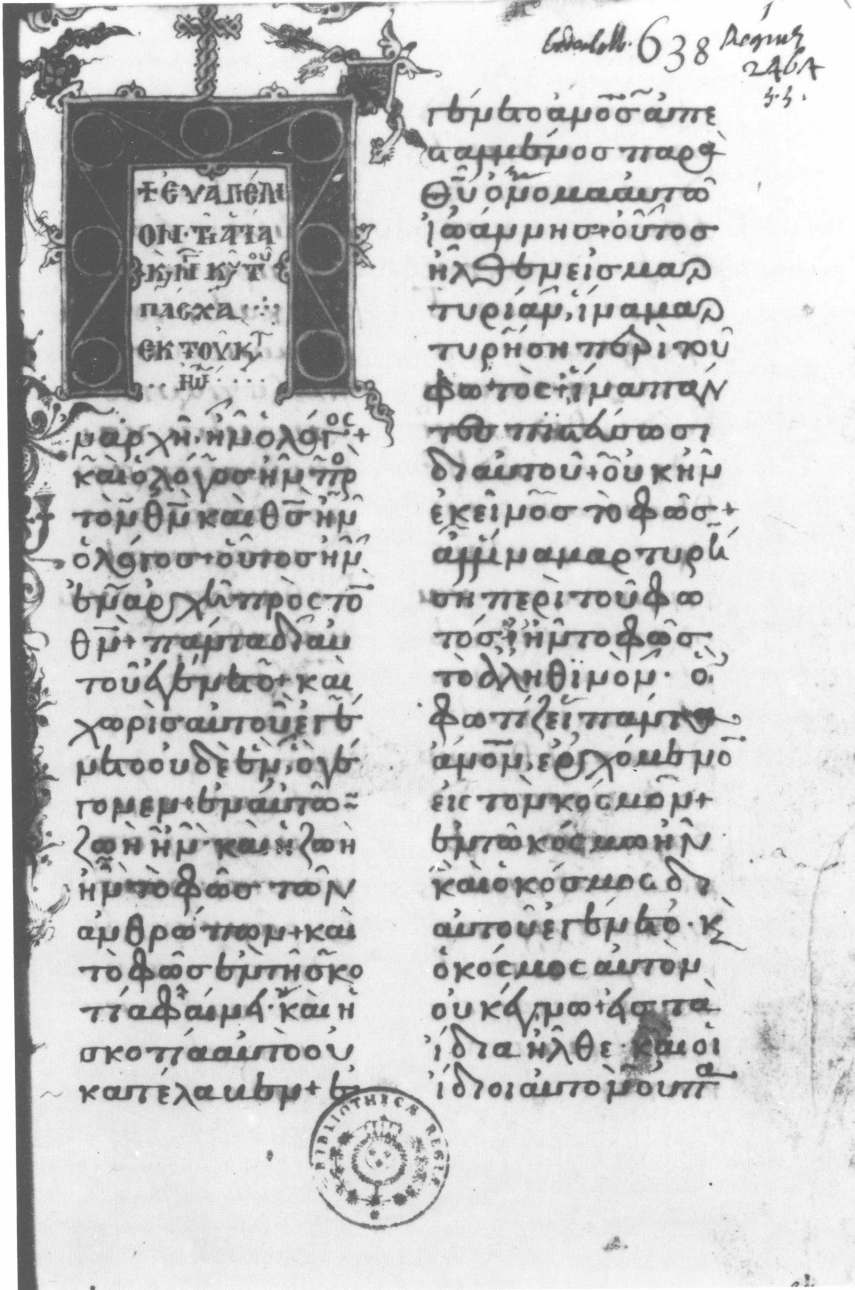
2. Paris. Gr. 301 (φ. 197), A.D. 1204
Γραφέας ο ιερέας Γεώργιος Ρόδιος (σμίχρυνση 58%)

3. Sinait. Gr. 813 (φ. 167'), A.D. 1510
Βιβλιογραφικὸν σημεῖωμα ἀπὸ τοῦ μοναχοῦ Μακάριο Εὐκόλιο

4. Sinait. Gr. 813 (φ. 79). A.D. 1507-10
 Γραφέας ό Ρόδιος μοναχός Μακάριος Εὐκόλιος

5. Paris. Gr. 317 (φ. 1^ο), A.D. 1533
Γραφείας ὁ Στέφανος Ἀναγνώστης (σμίχρυνση 58%)

ΤΕΛΕΩ ΤΟ ΠΑΡΩΡΑΤΙΟΝ
 ΜΑΓΙΕΙΟΝ ΥΠΟΧΑΡΟΣ ΕΙΣ
 ΑΣΦΑΡΜΟΝΙΑΣ ΑΙΘΡΑ
 ΓΟΜΙΤΕΣ ΕΙΣ ΤΟ ΜΑΙΟΝΑ
 ΟΥ Τ' ΑΨΑΡ ΜΗΜΟΡΕΒΙ
 ΤΕ ΤΟ ΜΠΡΑΜ ΤΟΥ ΔΙΑΣΤΟΝ ΚΡ
 ΟΜΟΜΑΤΤΙΦΙΛ ΠΠ
 ΕΡΜΗΜΑΡ ΜΑΡ ΙΝ ΤΡΑ
 ΠΟΤΟΥ ΧΥΕ ΤΟΣ ΕΦΛΓ
 ΝΕ Ε Ο ΚΥ ΙΓ
 Ε ΚΥ ΙΑ

Και δαιζου του τρυθεασε
 θιασπου ιερε κυρου πα
 κλυμη ππ βενου εκμισ
 ρουδου ππικου και δδαο
 διοτρισ οαιτωσ κυρ πα π
 κλυμησ ειρις του κηου
 ερημιασ χη και διατη
 κλυμη του ακουη και δι
 δασκαλιασ εηοιωη του
 μεσσησ και ηρ ησασια
 ηρδου και μαρ και ηρ του
 τρισασ παρ εμασ ην
 του ψαηη και κλυμησ
 το αιτωρ μορ και ηρ ην
 ε παρ και εσασιασ
 οαιη κυρ τε κλυμησ

μημηρα δε λφην του ο
 ρω ματι ανελα εις ιε
 ιουριου τικερ φφλβ
 χυ και εις ο ιουλιου ε
 γοι μοι θηη και εις κγ
 ιουλιου ε γοι μοι θηη και η
 αδφου του μεσασια του α
 ωρ τικασια αι παρα
 και οι αμαρ ησασιασ
 μακροβιτε αι και η λ
 τουρ τοιωσ εις τηρ λι
 τουρ τικη μνημορε θε
 τω αιτωσ διαστον γυ
 α μη η

τ ακο εις ε απρι τ αι
 αμα εμ χρομιασ αφηκενο
 κυρ τορ ησ του διματη η του
 τικερσ η η διαχληη
 οτου ε λυφ τηρ ησ οδι τη μαρ
 του αιτωσ εη και η λ τουρ
 τωσ τωσ τηρ αι μαω η αι
 πα μνημορε ια και η κ
 τηρ ησ βιασ ομοματ μαρε
 καθωσ και το μακροβι κυρ η
 κη μημηρα δε λφην

αμα αφηκενο κυρ τουρ ησ
 οσασιασ μαρ τικασια
 και ησασιασ τα ησασια του
 αιτωσ εη και η λ τουρ ησ
 τω μνημορε ια και η κ ην
 ησ βιασ ομοματ ησασια

6. Paris. Gr. 317 (φφ. 222^v-223^r), A.D. 1533
 Βιβλιογραφικό σημείωμα από το Στέφανο Ἀναγνώστη (σμίχρωση 65%)